

SEKSUALNO OBRAZOVANJE U ŠKOLI

Kritička analiza diskursa udžbenika o seksualnom obrazovanju i
reproduktivnom zdravlju

CENTAR ZA JEDNAKOST I SLOBODU LGBT ZAJEDNICA NA KOSOVU (CEL)

ISTRAŽIVAČICE:

LIRIDONA SIJARINA, QENDRESA HYSENI

AUTORKA IZVEŠTAJA: LIRIDONA SIJARINA

PRAVA CITIRANJA: CEL KOSOVO I ISTRAŽIVAČICE IZVEŠTAJA

DECEMBAR 2025, PRIŠTINA

COPYRIGHT © CENTRE FOR EQUALITY AND LIBERTY TË GJITHA TË DREJTAT E REZERVUARA. ASNJË PJEŠË E KËTIJ PUBLIKIMI NUK MUND TË RIPRODHOHET, TË RUHET OSE TË TRANSMETOHET NË ÇFARËDO FORME ELEKTRONIKE, MEKANIKE FOTOKOPJUESE, INCIZUESE APO NDRYSHE, PA LEJEN PARAPRAKE TË CEL KOSOVA.

Klauzula o odgovornosti

Ovaj publikacija je finansirana od strane SIDA – Švedske agencije za međunarodni razvoj i Ambasade Švedske na Kosovu. Sadržaj publikacije je isključiva odgovornost organizacije CEL Kosovo i ne odražava nužno stavove partnera i donatora.

Tabela sadržaja

Uvod:	1
Svrha i značaj istraživanja	3
Metodologija:	4
Istraživanje protiv struje vremena: zamršena putanja terenskog rada	
Metodološki i teorijski okvir	
Institucionalna pozadina i reforme u preduniverzitetskom obrazovanju	8
Napori za sveobuhvatno seksualno obrazovanje u školama	
Seksualno zdravlje i obrazovanje zasnovano na ljudskim pravima	
Politički diskursi koji su pratili seksualno obrazovanje u školama	
Standardi sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja	17
Seksualno obrazovanje u nastavnim predmetima u višim srednjim školama	
Seksualnost i biologija tela	
Seksualnost i zdravlje kroz sociološku perspektivu	
Građansko vaspitanje i odsustvo seksualnog obrazovanja	21
Sveobuhvatno seksualno obrazovanje putem priručnika	
Diskurzivna analiza priručnika „Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje: Moje telo, osećanja i porodica“	
Diskurzivna analiza priručnika: Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje: Pubertet, ljubav i odnosi za razrede 6-9	
Diskurzivna analiza priručnika “Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje – Zdrav i bezbedan za razrede 10-12”	34
Zaključci	36
Preporuke	
Za MONT, radnu grupu za reviziju priručnika I aktere uključene u izradu školskih udžbenika:	38
Za školsku zajednicu:	
Za civilno društvo:	
Analizirani tekstovi	39
Bibliografija	

Uvod:

Seksualno obrazovanje jedna je od ključnih komponenti ljudskog razvoja i individualnog i kolektivnog blagostanja, što direktno doprinosi negovanju zdravih ponašanja i stavova u odnosu na telo i druge. Seksualno obrazovanje se smatra neophodnim za poboljšanje javnog zdravlja i unapređenje ljudskih prava. Literatura ga prepoznaje kao alat koji poboljšava zdravlje, samosvest, seksualnost i odnose sa drugima na način koji poboljšava blagostanje, osnažuje subjekte u odnosu na njihova tela, smanjuje diskriminaciju i seksualno zlostavljanje i unapređuje slobodu (Donati et al., 2000; Basavanthappa et al. 2003; Kirby, 2000; UNESCO, 2009; Garcia-Vazquez, 2019; Goldfarb & Lieberman, 2020). Seksualno obrazovanje se smatra posebno važnim u fazi adolescencije, koja je faza koja je povezana sa rastućim interesovanjem za telo, seksualnost i seksualne odnose. Stoga, obrazovanje o seksualnom zdravlju postaje neophodno kako bi se pomoglo pojedincima da razviju zdravo ponašanje i stavove, i posledično održe seksualno zdravlje u njegovoj višedimenzionalnosti (Basavanthappa et.al 2003).

Prve Međunarodne tehničke smernice o seksualnom obrazovanju, koje je objavila Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO) 2009. godine, definisale su ga kao „uzrastu prilagođen, kulturno relevantan pristup podučavanju o seksualnosti i odnosima pružanjem naučno tačnih, realističnih i neosuđujućih informacija“ (UNESCO, 2009). Fond Ujedinjenih nacija za stanovništvo (UNFPA) definiše seksualno obrazovanje kao efikasno podučavanje naučno dokazanog znanja vezanog za ljudska prava, rodne uloge, sliku tela, pubertet, reprodukciju, odnose i seksualno zdravlje, uzimajući u obzir kulturne karakteristike i razlike (UNFPA, 2010).

Iako je neophodno za ljudsko blagostanje, seksualno obrazovanje je često plodno tlo za politizaciju, postajući ideološka arena gde se sudaraju različiti pogledi na svet o ljudskim pravima, seksualnosti, detinjstvu, telu, porodici, moralu i položaju države u obrazovanju. Javne debate o seksualnom obrazovanju u školama postaju posebno moralno nabijene ne samo zato što su deca subjekti učenja, već često zbog politizovanih ideala koji se nameću deci (Blair & Monk, 2009). Političke predrasude o seksualnosti i detinjstvu znače da politike i diskusije o seksualnom obrazovanju karakterišu suprotstavljeni pristupi, ciljevi i metodologije. U zapadnoj misli može se razlikovati nekoliko ideologija koje su vodile inicijative za seksualno obrazovanje dece i adolescenata, naime konzervativna, liberalna, kritička i postmoderna (Jones, 2011). U konzervativnoj misli, seksualno obrazovanje se predaje kroz percipirane opasnosti protiv privilegovanog seksualnog ideala tog vremena (str. 8), stroge rodne i seksualne binarnosti, brisanja i patologizacije rodne i seksualne raznolikosti i propovedanja seksualnog morala koji se zalaže za zrelost - izbegavanje seksualnih odnosa do braka (Jones, 2011). Liberalni pristup, iz kojeg takođe proizilazi Sveobuhvatno seksualno obrazovanje, uokviruje seksualno obrazovanje kao poduhvat koji doprinosi ličnom rastu i razvoju i vidi pojedince kao aktivne aktere koji moraju biti naučeni da donose zdrave odluke. Dok se pol i rod prvenstveno posmatraju kao binarni, drugi identiteti i bića se prepoznaju i poštuju (Jones, 2011). Kritički pristup, koji proizilazi iz feminističkih, kvir i anticolonijalnih pokreta, insistira na osporavanju nejednakosti i dominantnih seksualnih normi kroz osnaživanje učenika i ranjivih grupa. Dok postmoderni pristup dovodi u pitanje ukorenjene istine poput pola, roda i seksualnosti, pozivajući učenike na kontinuiranu kritičku dekonstrukciju (Jones, 2011).

Od ovih stavova koji su bili istaknuti kroz istoriju, liberalna perspektiva je zauzela hegemonsko mesto u međunarodnom diskursu. Promovisana na različitim nivoima međunarodnog zagovaranja, materijalizovala se u formulisanju Sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja, koje je takođe postalo osnova na kojoj se razvija međunarodno zagovaranje za proširenje obrazovanja tokom celog detinjstva. Kairska konferencija 1994. godine, Pekinška platforma iz 1995. godine i Komitet za eliminaciju diskriminacije žena 1999. godine bile su ključne tačke koje su podstakle koncepciju i razvoj sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja (Favre, 2022)

. Deset godina kasnije, UNESCO je objavio prvi izveštaj koji je definisao efikasno seksualno obrazovanje kao „sveobuhvatno, na dokazima zasnovano i uzrastu prilagođeno obrazovanje“ (UNESCO, 2009). Godine 2011, UN su obnovile ambicije Pekinške platforme za akciju, uključujući sveobuhvatno seksualno obrazovanje u Agendu za održivi razvoj do 2030. godine, čineći seksualno obrazovanje globalnim prioritetom (UN, 2015).

Uprkos međusektorskoj integraciji sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja, njegova implementacija na globalnom nivou ostaje pitanje aktivnog informisanja. Prema istraživanju SZO iz 2021. godine, 85% od 155 ispitanih zemalja imalo je politike ili zakone koji se odnose na seksualno obrazovanje. Od njih, znatno više zemalja je prijavilo da imaju seksualno obrazovanje na srednjem nivou nego na osnovnom (SZO, 2021). U nekim zemljama, poslednjih godina, sveobuhvatno seksualno obrazovanje je sistematski napadnuto od strane konzervativne desnice, što predstavlja rizik za učenike i školsku zajednicu (SICEUS, 2022; Sijarina, 2024; González & Carrera, 2025).

U trenutnom globalnom i lokalnom kontekstu, seksualno obrazovanje je od vitalnog značaja iz najmanje nekoliko razloga. Kao što je već rečeno, sveobuhvatno seksualno obrazovanje pomaže u razumevanju tela i seksualnosti, sprečava nasilje i zlostavljanje, promoviše poštovanje i rodnu ravnopravnost, razvija veštine za zdrave odnose i oprema ih znanjem za zaštitu njihovog zdravlja i prava. Jedan od najrelevantnijih argumenata koji smatraju seksualno obrazovanje važnim u ranom uzrastu direktno je povezan sa seksualnim zlostavljanjem dece. Globalno je pokazano da seksualno zlostavljanje u velikoj meri pogađa decu i to u svim okruženjima. Procenjuje se da je oko 650 miliona devojčica i žena, ili približno 1 od 5 devojčica i žena, doživelo neki oblik seksualnog nasilja tokom detinjstva, tj. Pre 18 godina (UNICEF, 2024).

Na Kosovu, seksualno zlostavljanje maloletnika, posebno maloletnica, je na alarmantnom nivou. Članak iz 2020. godine u Kohi navodi da se u proseku, iz godine u godinu, oko 100 žrtava seksualnog nasilja pregleda na Institutu za sudsku medicinu, uzrasta od 11 do 16 godina (Ramaj, 2020). Štaviše, u studiji Kosovskog omladinskog saveta (KOS) iz 2022. godine, seksualno uznemiravanje kao oblik seksualnog zlostavljanja ugrožava maloletnike/ce čak i u školskim uslovima. Izveštaj navodi da je 34,4% učenika/ca izjavilo da nastavnici seksualno uznemiravaju učenike (Fetahu & Hajrizi, 2022). U međuvremenu, 24,9% učenika/ca je doživelo ili bilo svedok seksualnog uznemiravanja od strane vršnjaka (Fetahu & Hajrizi, 2022). Slično tome, izveštaj KOZD-a (2021) je otkrio da među mnogim oblicima nasilja koje adolescenti doživljavaju u školama, verbalne pretnje i zastrašivanje, do "raznih fizičkih dodira u seksualne svrhe, svrstavaju na drugi najčešći oblik nasilja (str. 16). Isti izveštaj zaključuje da deca imaju malo informacija o seksualnom zlostavljanju i njegovim posledicama (KOZD, 2021). Štaviše, studija SpaceSyntaks (2025) pokazuje da su područja oko škola među područjima gde se devojčice osećaju najviše ugroženo. Ovaj nalaz je takođe potkrepljen terenskim posmatranjima u područjima u blizini škola. Tokom posete srednjoj školi u Prištini, pronađena su dva odrasla muškarca, poznata učenicima/ama, koji su uznemiravali učenice. Ovi nalazi i zapažanja ističu da su dečja tela izložena seksualnom zlostavljanju i predstavljaju snažne argumente za obrazovanje koje ne samo da obrazuje, već i osnažuje decu da se zaštite. Obrazovanje koje se konvencionalno dobija kroz obavezne školske predmete uključuje u različitom stepenu biološke aspekte reprodukcije, seksualno prenosive infekcije, kao i psihološke i fizičke aspekte seksualnosti, utišavajući seksualno zlostavljanje iz diskusija.

Štaviše, istraživanja su pokazala da nedostatak informacija o seksualnosti često dovodi do toga da deca dobijaju informacije sa interneta, uključujući pornografski sadržaj ili druge kanale (Ivinson, 2007). Ovi izvori informacija, koji često pružaju neproverene i dekontekstualizovane informacije, nose sa sobom rizike kao što su normalizacija i održavanje seksualnog nasilja i rodnih normi koje negativno utiču na seksualno ponašanje i zdravlje adolescenata (Díaz-Rodríguez et al., 2024). Štaviše, inkluzivno seksualno obrazovanje takođe pozitivno utiče na stavove učenika prema rodnoj ravnopravnosti, socijalnoj pravdi i smanjenju homofobije i transfobije.

Svrha i značaj istraživanja

Cilj ovog istraživanja je da na genealoški i kritički način predstavi uvođenje inkluzivnog obrazovanja u preduniverzitetsko obrazovanje na Kosovu. Budući da je prvo takve vrste, istraživanje funkcioniše istovremeno na nekoliko nivoa, uključujući politički, obrazovni i diskurzivni, kako bi se pružila potpunija analiza integracije seksualnog obrazovanja u nastavni plan i program. Time istraživanje direktno doprinosi dobro informisanom razumevanju inkluzivnog seksualnog obrazovanja, njegovih ciljeva i izazova u sprovođenju.

Ovo istraživanje interveniše u javnom diskursu i dekonstruiše desničarski napad koji se vrši na obrazovanje zasnovano na ljudskim pravima i napredak koji pokreću pokreti za jednakost i socijalnu pravdu na Kosovu. Istraživanje pruža analizu koja, na prvom nivou, ima za cilj da analizira ideologije i diskurse koji su pratili seksualno obrazovanje na Kosovu. Na drugom nivou, kritički pristupa tekstovima kako bi analiziralo ideološku opterećenost koja prate informacije. Time se cilja da se razotkrije iskrivljena slika koju je desnica na Kosovu proizvela u javnosti, posebno tokom 2024-2025. godine, a koja su rezultirala stvaranjem klime straha i dezinformacija u vezi sa seksualnim obrazovanjem. Time istraživanje ima za cilj da doprinese dobro informisanom javnom zalaganju kako bi seksualno obrazovanje bilo zaštićeno kao osnovno pravo dece na tačne i dostupne informacije o njihovom telu.

Sledeći izveštaj je organizovan u nekoliko glavnih poglavlja koja obuhvataju važne dimenzije koje doprinose razumevanju ne samo seksualnog obrazovanja u školama ne kao izolovanog fenomena, već i dinamike koja ga je pratila i na političkom i na diskurzivnom nivou. Uvod prvo smešta istraživanje u politički i epistemološki kontekst, objašnjavajući pozadinu, razvojni kontekst i potrebu za sveobuhvatnim seksualnim obrazovanjem. Poglavlje o metodologiji opisuje istraživački pristup, metodološki i teorijski okvir, kao i putanju terenskog rada. Treći deo ispituje institucionalnu pozadinu i reforme u preduniverzitetskom obrazovanju, napore za sveobuhvatno seksualno obrazovanje, političke diskurse koji su ga pratili i međunarodne standarde seksualnog obrazovanja. Dalje, u analitičkom delu, izveštaj je podeljen na dva glavna poglavlja. Prvi deo ispituje seksualno obrazovanje u predmetima kao što su biologija, sociologija i građansko vaspitanje u višim srednjim školama. U drugom analitičkom delu, ispitana su tri priručnika za nastavnike, za razrede 1-5, 6-9 i 10-12, odnosno, fokusirajući se na pubertet, ljubav, veze i reproduktivno zdravlje. Uključivanje svih priručnika označava proširenje prethodnih obrazovnih ciklusa, koji nisu bili početni cilj istraživanja. Međutim, njihovo uključivanje, čak i ako nije praćeno osnovnim udžbenicima u koje su integrisani, vršeno je sa ciljem njihove sveobuhvatnije analize, koja može informisati planirane revizije priručnika. Na kraju, izveštaj se završava konkretnim zaključcima i preporukama za efikasnu integraciju sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja u škole.

Metodologija:

U vreme metodološkog osmišljavanja, ovo istraživanje je bilo zamišljeno kao studija koja je sveobuhvatno imala za cilj da razume primenljivost seksualnog obrazovanja u kosovskim školama. Naime, analiziralo bi obrazloženje seksualnog obrazovanja, istoriju njegovog uvođenja u kosovski obrazovni program, diskurse koji su oblikovali ove napore i ulogu koju seksualno obrazovanje igra u zdravlju, blagostanju i slobodi učenika u srednjim školama u opštini Priština. Srednje škole i opština su određene kao fokus iz dva razloga, prvi je bio praktične prirode, jer je istraživanje bilo ograničeno vremenom i resursima, što je rad učinilo koncentrisanijim. Drugi je bio povezan sa očekivanjima da će u ovom ciklusu učenici/e imati više materijala o ljudskoj seksualnosti.

Predlog istraživanja, na političkom nivou, pozicionirao je seksualno obrazovanje - formalizovano ili ne - kao fundamentalno pitanje javnog zdravlja, ljudskih prava i ključni aspekt slobode. Predlog se zasniva na početnoj pretpostavci da seksualno obrazovanje pozitivno utiče na zdravlje, znanje, ponašanje i stavove pojedinaca, kao i na blagostanje društva uopšte.

Stoga je istraživanje organizovano kroz tri istraživačka pitanja

1. Kako seksualno obrazovanje koje se prenosi u školi utiče na znanje, stavove i ponašanje učenika/ca?
2. Koji diskursi i paradigme omogućavaju seksualno obrazovanje u preduniverzitetskom obrazovanju na Kosovu?
3. Kako politička klima i ideološki diskurs utiču na percepciju učenika/ca o seksualnom obrazovanju?

na koja je namenjeno da se odgovori kroz kritičku analizu diskursa (KAD) i polustrukturirane intervjuje. Kritička analiza diskursa (KAD) je uvedena kao istraživački alat i analitički okvir za ispitivanje zvaničnih diskursa koji su pratili javnu diskusiju o seksualnom obrazovanju u školama od 2020. do 2025. godine. Štaviše, KAD bi se primenila i na kritičko čitanje priručnika „Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje“ kako bi se analiziralo koji modeli seksualnog obrazovanja se predaju kao izborni predmeti u školama u Prištini.

Dalje, da bi se analizirala priroda uticaja seksualnog obrazovanja u školama, planirano je sprovođenje intervjua koji detaljnije obuhvataju složenost njegovog uticaja. Intervjui kao istraživački alat koriste se sa ciljem prikupljanja ličnih, nijansiranih, složenih i na iskustvu zasnovanih podataka kao korisnije metode za razumevanje procesa nastave i učenja, obima i apsorpcije određenih tema od strane subjekata sa različitim društvenim položajima i identitetima. Intervjui su planirani sa predstavnicima/ama Opštinskih direkcija za prosvetu (ODO), tri predstavnika/ca stručne grupe koja je izrađivala priručnike (MONTI, NIJZK, nastavnici/e) i predstavnikom/com UNFPA, koja je bila ključna zagovornica i pristalica priručnika.

Istraživanje protiv struje vremena: zamršena putanja terenskog rada

Uprkos početnom planiranju, terenski rad se pokazao znatno izazovnijim nego što se očekivalo. Kada je istraživački projekat pokrenut, bila sam svesna da se istraživanje sprovodi u političkom vremenu koje je stvorilo neprijateljsku, ućutkujuću i zastrašujuću atmosferu prema seksualnom obrazovanju u školama. Stoga sam ušla u istraživanje sa očekivanjem da će istraživanje biti dugotrajno i da će čak naići na otpor. Međutim, pretpostavila sam da institucionalni odgovori neće biti u potpunosti vođeni ovom politikom sa policijskim pristupom.

Nakon metodološke definicije u maju, terenski rad za ovo istraživanje počeo je početkom juna, gde su, nakon identifikacije ključnih zainteresovanih strana, započeti kontakti i pozivi za intervju. Što se tiče planiranja, prvo su na intervju pozvani zainteresovani strani koji su bili uključeni u sastavljanje priručnika za nastavnike „Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje“. U tom smislu, pozvani su Ministarstvo obrazovanja, nauke, tehnologije i inovacija (MONTI), Nacionalni institut za javno zdravlje Kosova (NIJZK) i Fond Ujedinjenih nacija za stanovništvo (UNFPA). Nakon njih, na intervju je pozvana i Opštinska direkcija Prištine (ODO). Od ovih poziva za intervju, stranke koje su pozitivno odgovorile na intervju bile su NIJZK, UNFPA i ODO Prištine. Dok je Ministarstvo prosvete dosledno odbijalo da bude uključeno u istraživanje. Od 11. juna do 24. septembra, ukupno deset imejlova je poslato svim stranama iz MONTI, od odeljenja za nastavni plan i program do političkog nivoa, naime kabinetu ministarke i samoj ministarki MONTI, gospođi Arberi Nagavci. Pored poziva putem imejla, tri puta sam fizički otišla u Ministarstvo da predam poziv za intervju i zatražim zvaničan odgovor. Pored zvaničnih zahteva za intervju, takođe sam zatražila pristup javnim dokumentima, tačnije, priručnicima za nastavnike „Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje“ za tri ciklusa preduniverzitetskog nivoa. Tokom poseta, kategorički mi je odbijen odgovor i rečeno mi je da po nalogu političkog nivoa ne može biti dat odgovor i da priručnici ne mogu biti podeljeni sa mnom.

Kao rezultat odbijanja Ministarstva, 22. jula 2025. godine podnela sam žalbu Agenciji za informacije i privatnost, pozivajući se na član 20 Zakona br. 06/Z-081 o pristupu javnim dokumentima kako bih zatražila pristup priručnicima povučenim sa zvanične veb stranice. Moj zahtev je odobren 28. oktobra, gde mi je, prema obavezi AIP-a, MESTI elektronski prosledio tražena dokumenta. Međutim, ova dokumenta su stigla veoma kasno na moju adresu, jer je period analize već bio završen kada sam dobila potvrdu. Ova napomena je stavljena u metodologiju samo da bi obeležila proces, a ne da bi se uzeo u obzir sadržaj istraživanja.

Administrativni prekršaji Ministarstva su zakomplikovali i produžili proces istraživanja iz najmanje nekoliko razloga. Što se tiče planiranog toka istraživanja, planirano je da se sve potrebne informacije za proces uvođenja seksualnog obrazovanja u obrazovni program Kosova obezbede preko Ministarstva i da se mapiraju strane uključene iz školske zajednice. Od posebnog interesa za istraživanje bili su nastavnici/e koji su bili deo pilotiranja priručnika i obuka koje su usledile nakon njihovog dizajna. Zbog restriktivnog stava Ministarstva, mapiranje uključivanja seksualnog obrazovanja u nastavni program bilo je teže i, u nekim tačkama, opštije u poređenju sa početnim planiranjem. Štaviše, neuspeh Ministarstva da obezbedi priručnike primorao me je da pronađem priručnike putem drugih vaninstitucionalnih kanala, uz pomoć mojih saradnika u oblasti preduniverzitetskog obrazovanja. Konačno, prekršaji Ministarstva su zakomplikovali istraživački rad, čineći ga izazovnijim i gotovo nemogućim za sprovođenje kvalitetnog terenskog rada. Zbog institucionalnog kašnjenja, koje je rizikovalo da onemogući sprovođenje istraživanja u vremenskim okvirima dozvoljenim projektom, u septembru smo angažovali Qendresu Hyseni kao koistraživačicu, da pomogne u terenskom radu za sledeći deo.

Takav pristup je proširen i na nivo ODO i škola, što je odražavalo opšti politički duh prema seksualnom obrazovanju u školama. Pošto nismo dobijali odgovor od MONTI -ja, u septembru smo usmerili naš rad ka školama. U septembru, u vezi sa metodologijom istraživanja, kontaktirane su sve srednje škole u Prištini kako bi bile pozvane na intervju. Nakon zvaničnog poziva, počela sam da ih posećujem i podnosim zahtev za intervju. Neke škole uopšte nisu odgovorile, neke su tražile dozvolu od ODE-a, a neke su u principu pristale da budu deo istraživanja. Paralelno sa potrebom za dozvolom od ODE-a, podnela sam zahtev instituciji za dozvolu.

Dok smo čekali odobrenje dozvole, pod pritiskom rokova, nastavili smo sa posetama školama kako bismo izmerili njihovu dostupnost za učešće u istraživanju. To smo uradili kako bismo nakon odobrenja od ODO-a mogli da pređemo na intervju. Ono što smo videli na terenu samo je potvrdilo naše sumnje. U jednoj od poseta školama, imao sam sastanak koji je otkrio više o dinamici i trenutnom duhu u školama u vezi sa temom

seksualnog obrazovanja. Nakon što sam dobio saglasnost direktora škole za intervju, dobio sam priliku da razgovaram sa dva nastavnika i predstavnicima učenika kako bih predstavio svrhu i prirodu istraživanja. Tokom razgovora koji sam vodio sa nastavnikom sociologije, isti je u uvodu insistirao da je protiv Građanskog zakonika i Zakona o reproduktivnom zdravlju, uprkos mom objašnjenju da istraživanje nije imalo taj fokus. Međutim, naglasio sam da mogu da čujem mišljenja koja bi mogao imati o ovim pitanjima. Nakon ove komunikacije i početnog dogovora, ista osoba me je pozvala nekoliko sati kasnije, istog dana, da me obavesti da su kolektivno odlučili da ne učestvuju u istraživanju. Nakon što sam ga obavestio da ću o ovoj interakciji pisati u izveštaju, pitao sam ga za razlog, ali nastavnik mi nije dao jasan odgovor.

Pored poseta školama, morali smo nekoliko puta da idemo u ODO kako bismo pratili status zahteva za dozvolu. Prilikom poslednje posete ustanovi, zatražio sam da se sastanem sa nadležnim službenikom kako bih video u kojoj je fazi obrade zahtev. Na sastanku sam se uverio/la da sam priložio/la sva dokumenta kako je naložio/la službenik/ca ODO-a. U zvaničnoj komunikaciji putem imejla, precizirano je da relevantna dokumentacija neophodna za podnošenje zahteva obuhvata: opis istraživanja, plan intervju a i sve etički dokumente koji se smatraju neophodnim. Međutim, tokom razgovora, odgovorni službenik/ ca je izjavio/la da je istraživanje sa studentima ovog nivoa osetljivo pitanje i da je potrebna detaljnija diskusija kako bi se jasnije razumeo moj stav u vezi sa korisnošću seksualnog obrazovanja. Na kraju razgovora, obavestena sam da zahtev ne može biti obrađen bez dostavljanja potvrde o registraciji i opisa aktivnosti CEL-a, zahtev koji nije bio na listi potrebnih dokumenata i nije uobičajena praksa. U vezi sa zahtevom, poslala sam dodatnu dokumentaciju putem imejla. Nekoliko dana kasnije, ODO nije odobrio zahtev. Kao rezultat toga, planirani proces sprovođenja intervju a, za koji smo dobili saglasnost uključenih strana, je obustavljen. Obaveštenje o neodobravanju zahteva od ODO-a primili smo neformalno i usmeno, dok zvanični odgovor na zahtev, sa obrazloženjem za neodobravanje, nismo dobili sve do trenutka kada je ovaj izveštaj podnet, iako su zakonski rokovi za odgovor prošli.

Neodobravanje ODO-a nas je primoralo da napravimo metodološke promene, u pokušaju da rasvetlimo ovo istraživanje. Dinamika koja je pratila terenski rad otkriva realnosti i političke pokrete za koje smo smatrali da bi trebalo da budu artikulisani u okviru istraživanja. Zbog systemske nemogućnosti, imali smo dve alternative. Prva je bila da insistiramo na pristupu učenicima/ama putem intervju a van školskih prostorija. Nismo smatrali ovu opciju metodološki održivom, jer intervju i van školskog okruženja umanjuju validnost i metodološku vezu između nastavnog plana i programa i nastavnika/ca koji su bili ključni u otkrivanju pristupa i praksi nastave i učenja u školama. Druga alternativa je bila da se intervju i eliminišu iz metodologije i fokusira se na diskurzivnu analizu udžbenika za više srednje škole iz predmeta u kojima je integrisano polno vaspitanje, naime biologije, građanskog vaspitanja, sociologije, kao i priručnika sva tri ciklusa.

Metodološki i teorijski okvir

Dakle, analizirali smo ukupno 8 udžbenika, i to: Biologija za X, XI, XII razred; Građansko vaspitanje za X, XI, XII razred i Sociologija za X, XI, XII razred. Pored udžbenika, analizirana su i tri priručnika za nastavnike: „Seksualno vaspitanje i reproduktivno zdravlje: Moje telo, osećanja i porodica“ razredi 1-5, „Seksualno vaspitanje i reproduktivno zdravlje: Pubertet, ljubav i odnosi“ razredi 6-9 i „Seksualno vaspitanje i reproduktivno zdravlje: Zdravo i bezbedno“ razredi 10-12. U istraživanju je korišćena kritička analiza diskursa (KAD) kao analitički okvir i metodologija koju je razvio Norman Ferklof.

Ferklof predlaže trodimenzionalni model kritičke analize teksta koji kombinuje: tekstualnu analizu, analizu diskurzivne prakse i analizu društvene prakse (Ferklof, 1992; 1995; 2003). Prema Ferklofu, KAD otkriva kako se tekstovi, događaji i prakse oblikuju kroz dinamiku moći i ideologije (Gölbaşı, 2017). U kontekstu istraživanja, Ferklofov trodimenzionalni model je dopunjen doprinosom feminističke kritičke analize diskursa koju je razvila Lazar (2005), koja analizira kako se rodni odnosi moći (re)produkuju, pregovaraju i osporavaju u reprezentacijama društvenih praksi, odnosa i društvenih identiteta u tekstovima. Feministička kritička analiza diskursa vidi jezik kao prostor gde se rodna moć omogućava i osporava (Lazar, 2005). Pritom, ona ispituje diskurs ne samo kao komunikaciju, već i kao upravljačku tehnologiju koja radi na oblikovanju modaliteta postojanja za decu. Konkretno, ispitaće se kako jezik reprodukuje seksualne i rodne hijerarhije kroz normativne iskaze o zdravlju, telu i ponašanju (Lazar, 2005). Stoga će istraživanje ispitati ne samo načine na koje se odnosi, tela, subjektivnosti, seksualnosti i rodovi (re)konstruišu kroz diskurse, već i strukturne aspekte koji su, koliko je istraživanje dozvoljeno, omogućili ove diskurse.

Sva sledeća tumačenja i analize izvedene su iz podataka iz javnih dokumenata, poštujući principe etičkog i odgovornog istraživanja. Svi dokumenti su analizirani korišćenjem programa za kvalitativnu analizu podataka NVivo. Korišćena analitička metoda bila je Tematska analiza koda (TAK), što znači da su tekstovi analizirani pomoću unapred određenih kodova prema početnim pretpostavkama i ciljevima istraživanja. Međutim, u proces analize dodati su novi kodovi koji su se pojavili tokom pregleda, što je rezultiralo sa ukupno sedamnaest kodova: rodni jezik; seksualno ponašanje; autonomija tela; koncept pristanka; odgovornost; moralizacija; reproduktivna prava; dobrobit subjekata; inkluzivnost; binarizacija; sposobnost tela; LGBTQ+ osobe, politika straha; seksualno zlostavljanje; seksualno zdravlje; promocija rodnih normi. Kroz ove vodeće kodove, analiziraće se dinamika koja se (re)produkuje kroz tekstove i koje subjekte i odnose oni potvrđuju.

Zbog institucionalnih ograničenja i zabrana, ova analiza nema za cilj direktno merenje efikasnosti tekstova, već se fokusira na istraživanje i analizu ideoloških pozicija i projekcija koje one projektuju. Međutim, važno je naglasiti da je perspektiva istraživačica sastavni deo analitičkog procesa. Cenimo da je svako istraživanje posredovano teorijskim i epistemološkim pozicijama istraživača. Interpretativne perspektive koje vode ovo istraživanje proističu iz kritičkog feminističkog pristupa, koji ima za cilj dekonstrukciju kurikulumu i analizu kako obrazovne strukture (re)proizvode, osporavaju ili dovode u pitanje dinamiku moći, društvene i sociokulturne hijerarhije. Iz ove perspektive, analiza nije ograničena na tekstualni sadržaj, već se proteže i na diskurzivne i strukturne dimenzije koje omogućavaju i oblikuju proizvodnju i distribuciju znanja. Stoga, isticanjem odnosa i dinamike koji se odvijaju u obrazovnim tekstovima, cilj je kritičnija analiza uloge obrazovanja u stvaranju identiteta, subjekata i društava.

Institucionalna pozadina i reforme u preduniverzitetskom obrazovanju

Sa završetkom poslednjeg rata na Kosovu i uvođenjem Kosova pod upravu UNMIK-a, jedan od prioriteta rekonstrukcije bio je obnavljanje obrazovnog sistema. UNMIK je u početku centralizovao obrazovanje, a zatim je postepeno prenosio nadležnosti na lokalne institucije, sve do osnivanja Ministarstva prosvete, nauke i tehnologije (MONT) 2002. godine. Izradom Zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju i Zakona o visokom obrazovanju krajem 2002. godine, započele su reforme koje su označile odstupanje od komunističkog nasleđa i uspostavile principe raznolikosti, inkluzivnosti i zaštite individualnih prava (Salihu et al., 2019; Pupovci, 2021). Ciljane reforme su se zasnivale na dugoročnim strategijama kao što su: Strategija MONT -a 2003–2008, Strategija visokog obrazovanja 2005–2015, Strategija preduniverzitetskog obrazovanja 2007-2017, a kasnije i Strateški planovi obrazovanja na Kosovu (2011-2016; 2017-2021), usklađene sa nacionalnim ciljevima razvoja (Salihu et al., 2019; Pupovci, 2021). Nastavni plan i program do 1999. godine karakterisao je tradicionalni pristup, fokusiran na enciklopedijsko znanje, prepun sadržaja i nastavu usmerenu ka predmetu, a ne ka učenicima/ama. Cilj je bio izgradnja modernog, fleksibilnog i inkluzivnog sistema, zasnovanog na principima učenja usmerenog ka učenicima/ama.

Godine 2001, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnologije (MONT) je počelo sa izradom jedinstvenog nastavnog plana i programa koji bi bio primenljiv na sve učenike, uključujući i manjinske zajednice. Rezultat je bio Opšti okvir nastavnog plana i programa, osmišljen da odražava pluralizam i kulturnu i jezičku raznolikost Kosova. Predviđao je organizaciju procesa učenja u detaljnim kurikularnim oblastima prilagođenim svakom obrazovnom ciklusu: jezik i komunikacija, matematika, prirodne nauke, humanističke nauke i društvo, umetnost, tehnologija i fizičko vaspitanje. Kurikularni okvir za preduniverzitetsko obrazovanje iz 2011. godine definisao je paradigmatski i metodološki pomak koji je prešao sa obrazovanja zasnovanog na predmetima na reformu koja je učenje zasnivala na kompetencijama.

Prvobitni koncept je imao za cilj da se postigne ravnoteža između obaveznog državnog nastavnog plana i programa i onog koji su same škole razvile. Međutim, Okvir nije zvanično odobren i MONT je na kraju razvio detaljne nastavne planove i programe za svaki predmet, ponovo preterano sadržajne. U periodu 2002-2006. godine razvijeni su standardi sadržaja i postignuća učenika/ca, koji nikada nisu odobreni i nisu bili direktno povezani sa važećim nastavnim planom i programom (Pupovci, 2021). Kao odgovor na utvrđene nedostatke, Kosovski okvir nastavnog plana i programa, zasnovan na kompetencijama, finalizovan je 2011. godine. Njegov cilj je bio da razvije veštine, stavove i znanja koja su učenicima/ama potrebna za lični, profesionalni i društveni uspeh. Okvir nastavnog plana i programa definisao je šest ključnih kompetencija: komunikacija, razmišljanje, učenje, životne i radne veštine, lični razvoj i aktivno građanstvo. Sprovođenje okvira je predviđeno za period 2011–2014, ali je napredak usporen zbog nedostatka kvalifikovanih trenera, finansijskih i profesionalnih resursa i kašnjenja u pratećim materijalima i udžbenicima. Pilot projekat je počeo u 10 škola, a kasnije je proširen na 92 škole u 30 opština. Godine 2016, odobrena je revidirana verzija Okvira kurikuluma i osnovnih kurikuluma za različite nivo obrazovanja. Potpuna implementacija u svim školama počela je 2017. godine, u početku samo u uvodnim razredima svakog nivoa, a završetak je planiran do školske 2021/22. godine. Međutim, pristup je i dalje ostao centralizovan i sa starim elementima prisutnim u strukturi (Salihu et al., 2019). Međutim, ove promene, koje su u velikoj meri reformisale očekivanu metodologiju nastave, naišle su na nezadovoljstvo nastavnika/ca, koji su bili nezadovoljni nedostatkom stručne pripreme za odgovor na kurikularne promene (Salihu et al., 2019).

U organizacionom smislu, sistem preduniverzitetskog obrazovanja na Kosovu je decentralizovan, a obrazovnim institucijama na ovom nivou efikasno upravljaju lokalne vlasti. Opštine su odgovorne za zapošljavanje nastavnika i direktora škola, isplatu plata zaposlenima, školsku infrastrukturu i održavanje, obuku osoblja i praćenje škola na svim preduniverzitetskim nivoima. Centralna vlada je odgovorna za kurikulum i udžbenike, inspekciju škola i licenciranje nastavnika (Pupovci, 2021). Obrazovni sistem na Kosovu je organizovan u nekoliko nivoa na osnovu uzrasta i razvoja dece. Počinje predškolskim obrazovanjem za decu mlađu od 6 godina, koje se fokusira na njihov socijalni, emocionalni i kognitivni razvoj. Deca zatim počinju osnovno obrazovanje, koje obuhvata razrede od 1. do 5. (uzrast 6–10), gde uče osnove čitanja, pisanja, matematike i osnovna znanja o svetu. Nakon osnovnog obrazovanja sledi niže srednje obrazovanje (razredi 6–9, uzrast 11–14), gde učenici produbljuju svoje znanje iz osnovnih predmeta i počinju da razvijaju kritičke i praktične veštine. Poslednje je više srednje obrazovanje (razredi 10–12, uzrast 15–18), koje nudi dublju koncentraciju na različite predmete i pripremu za visoko obrazovanje ili tržište rada.

Napori za sveobuhvatno seksualno obrazovanje u školama

svim nivoima preduniverzitetskog obrazovanja na Kosovu u različitom stepenu. Pored predmeta Biologija, koji je bio izvor biomedicinskih informacija o ljudskoj anatomiji i seksualnom i reproduktivnom zdravlju, određeni aspekti su obrađeni u okviru predmeta „Životne veštine“ koji je služio kao izborni predmet posvećen osmom razredu (Udžbenik, 2012). Ovaj predmet, u okviru sebe, obuhvata podučavanje životnih veština, poštovanje različitosti, osnovne lekcije o zdravlju, seksualnosti i jednakosti. Ovaj pokret je označio početnu tačku za dalje širenje zdravstvenog i seksualnog obrazovanja koje odgovara potrebama učenja na Kosovu. U međuvremenu, dokazi su da je seksualno obrazovanje povremeno autonomno sprovedeno od strane škola i nastavnika. Jedan takav slučaj je inicijativa Suede Jusufi-Hashani, koja je uvela seksualno obrazovanje kao izborni predmet za deveti razred 2018. godine u školi „Astrit Bytyçi“ u Uroševcu (Lajmi.net, 2021).

Pored ovih međupredmetnih i opcionih intervencija za uključivanje seksualnog obrazovanja u škole, najvažniji korak za seksualno obrazovanje u školama obeleženo je usvajanjem revidiranog Okvira kurikuluma Kosova 2016. godine koji uključuje međupredmetne standarde (MPNT, 2016). Kurikulum je osnovni strateški dokument koji ima za cilj da definiše principe, orijentacije, kompetencije, metodologije i ciljeve učenja za sve predmete i cikluse srednjeg obrazovanja, težeći ka održivom i jedinstvenom okviru za sve javne i privatne škole u zemlji. Strukturiran je oko šest osnovnih kompetencija i podeljen je na kurikularne oblasti koje sadrže interdisciplinarne predmete i teme. U predgovoru se naglašava da su sadržaji obavezni za sprovođenje od strane svih obrazovnih institucija i da treba da se sprovedu progresivno na svim nivoima, gde se teme o telu, zdravlju i međuljudskim odnosima obrađuju postepeno i na način prilagođen uzrastu (MONT, 2016).

Sa Osnovnim kurikulumom za više srednje obrazovanje, ciljevi učenja i očekivani ishodi vezani za fizičko zdravlje, psihološko zdravlje, seksualno zdravlje, poštovanje rodne ravnopravnosti i raznolikosti uključeni su kao lične kompetencije učenja „zdravog pojedinca“. U jednoj od devet kompetencija „zdrave osobe“ koje se ciljaju obrazovanjem, navedeno je da ta osoba:

Donosi odluke na osnovu pravih informacija i iskustava kako bi zaštitio zdravlje i blagostanje od različitih rizika u svakodnevnom životu (npr. od upotrebe duvana, alkohola, droga, ranog seksualnog odnosa, pogrešnog izbora hrane, prekomernog izlaganja sunčevoj svetlosti itd.).

(MONT, 2016)

U ovom osnovnom kurikulumu, teme vezane za reproduktivno zdravlje i seksualno obrazovanje pojavljuju se u okviru kompetencija vezanih za zdrave ljude, lični razvoj, građansko vaspitanje i u predmetima kao što su biologija, fizičko vaspitanje i predmeti koji se bave društvom i prirodom. To uključuje znanje o biološkim strukturama reproduktivnog sistema, hormonima, promenama tokom puberteta, reproduktivnom ciklusu i polno prenosivim bolestima, kao i etičkim, kulturnim i društvenim aspektima vezanim za međuljudske odnose i društvene i zdravstvene odgovornosti. Ciljevi nastave i učenja vezani za reproduktivno zdravlje i poznavanje tela nisu predstavljeni sa posebnom listom u svakom slučaju, već su uključeni u ishode učenja nekoliko predmeta i tema. Okvir kurikuluma u ishodima učenja predviđa da učenici treba da postignu određene ishode učenja koji demonstriraju znanje, veštine i vrednosti o zdravlju, telu i ljudskim odnosima i da razviju odgovorne i etičke stavove prema međuljudskim odnosima i reproduktivnom zdravlju. Za teme vezane za reproduktivno zdravlje, to znači da učenici ne samo da uče o reproduktivnom sistemu, već i da razvijaju veštine za diskusiju, analizu izvora, donošenje informisanih izbora i sticanje brižnog i poštovanog stava prema telu i drugima.

Što se tiče primenljivosti, osnovni nastavni plan i program predviđa da škole osmisle planove i programe predmeta koji su prilagođeni kontekstu i interesovanjima identifikovanim u školskoj zajednici. To znači da za teme o reproduktivnom zdravlju i seksualnom obrazovanju, škole mogu da odluče da ih integrišu u međupredmetne module, zdravstvene aktivnosti, seminare, projekte ili odvojena predavanja u skladu sa ishodima učenja.

Sa međupredmetnim mandatom u Okviru nastavnog plana i programa, obrazovanje o seksualnom i reproduktivnom zdravlju nije uvedeno kao poseban predmet, već je integrisano u postojeće predmete, prema nivoima obrazovanja. Kao nastavak definicija nastavnog plana i programa i reformi obrazovanja, 2016. godine, MONT je, uz podršku UNFPA, osnovao radnu grupu sa stručnjacima iz Nacionalnog instituta za javno zdravlje Kosova (NIJZK), stručnjacima za nastavni plan i program i nastavnicima za izradu pomoćnih materijala za nastavnike (MONT, 2021). Ovaj korak, pored kurikularnih zahteva, bio je podržan i potrebom koju su sami nastavnici artikulisali za dodatnim materijalima koji odgovaraju ishodima nastave i učenja (Salihu et al., 2019; Ogur et al., 2023; MPNT, 2024). Priručnici koje je trebalo da razvila stručna grupa osmišljeni su kao opciona pomoćni materijali za nastavnike prethodnih predmeta kako bi se bavili temama vezanim za seksualno i reproduktivno zdravlje. Razvijeni priručnici zasnovani su na standardima SZO za seksualno obrazovanje u Evropi, uz kontekstualnu i uzrastnu prikladnost (UNFPA, 2018; MONT, 2021).

Seksualno zdravlje i obrazovanje zasnovano na ljudskim pravima

Pravna infrastruktura na Kosovu priznaje zdravlje i pravo na obrazovanje kao osnovno ljudsko pravo. Pravni okvir Republike Kosovo pruža podršku obrazovanju o seksualnom i reproduktivnom zdravlju, tretirajući ga kao osnovno ljudsko pravo i sastavni deo obrazovnog i zdravstvenog sistema. Ustavni dokumenti, sektorsko zakonodavstvo i međunarodni instrumenti koji se primenjuju na Kosovu stvorili su institucionalnu i pravnu osnovu za razvoj politika i programa koji promovišu blagostanje pojedinca, rodnu ravnopravnost i socijalnu inkluziju.

Pravna infrastruktura na Kosovu priznaje zdravlje i pravo na obrazovanje kao osnovno ljudsko pravo. Pravni okvir Republike Kosovo pruža podršku obrazovanju o seksualnom i reproduktivnom zdravlju, tretirajući ga kao osnovno ljudsko pravo i sastavni deo obrazovnog i zdravstvenog sistema. Ustavni dokumenti, sektorsko zakonodavstvo i međunarodni instrumenti koji se primenjuju na Kosovu stvorili su institucionalnu i pravnu osnovu za razvoj politika i programa koji promovišu blagostanje pojedinca, rodnu ravnopravnost i socijalnu inkluziju.

- (1) Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima;
- (2) Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i njeni protokoli;
- (3) Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i njegovi protokoli;
- (4) Okvirna konvencija Saveta Evrope za zaštitu nacionalnih manjina;
- (5) Konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije;
- (6) Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena;
- (7) Konvencija o pravima deteta;
- (8) Konvencija protiv mučenja i drugih okrutnih, neljudskih ili ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja.

Ustav Republike Kosovo (2008) kao najviši pravni akt na Kosovu priznaje zdravlje kao osnovno ljudsko pravo i garantuje pravo na obrazovanje bez rodne ili socijalne diskriminacije. Obavezuje javne institucije da stvore uslove za sveobuhvatno i kvalitetno obrazovanje koje promoviše razvoj životnih veština, uključujući obrazovanje o seksualnom i reproduktivnom zdravlju kao deo prava na informacije i zdravstvenu zaštitu. Član 22 priznaje direktno važenje međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima, uključujući Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima, Konvenciju o pravima deteta. Član 17 ove Konvencije utvrđuje da države imaju obavezu da obezbede deci pristup različitim informacijama i materijalima koji doprinose njihovom društvenom, moralnom i emocionalnom razvoju. Takođe, član 19 zahteva od država da preduzmu sve neophodne mere za zaštitu dece od svih oblika nasilja, zlostavljanja ili eksploatacije, uključujući preduzimanje obrazovnih mera koje im omogućavaju da budu informisani, svesni i zaštićeni (Skupština Republike Kosovo, 2008).

Zakon o preduniverzitetskom obrazovanju u Republici Kosovo. Zakon br. 04/Z-032 o preduniverzitetskom obrazovanju, usvojen 2011. godine, u svom prvom članu utvrđuje da ciljevi preduniverzitetskog obrazovanja uključuju razvoj ličnosti učenika, veština za zdrav život i građanske odgovornosti. U okviru ovog zakona, zdravstveno obrazovanje se tretira kao vitalna komponenta školskog programa, sa ciljem da pripremi učenike za informisano donošenje odluka o pitanjima koja utiču na njihovo fizičko, mentalno i socijalno zdravlje (Skupština Republike Kosovo, 2011).

Zakon o javnom zdravlju - Zakon br. 02/Z-78 o javnom zdravlju (2008) garantuje pravo svakog građanina na pristup pouzdanim informacijama i kvalitetnim zdravstvenim uslugama. U Poglavlju XV - Zdravstvena zaštita mladih, zakon obavezuje nadležne institucije da razvijaju obrazovne programe kroz škole i zajednice, sa ciljem promovisanja zdravog načina života i sprečavanja bolesti, uključujući i one povezane sa seksualnim i reproduktivnim zdravljem. Ovim zakonom, zdravstveno obrazovanje se tretira ne samo kao obrazovni proces i ljudsko pravo, već i kao suštinska komponenta javnog zdravlja (Skupština Kosova, 2008). Štaviše, Zakon br. 06/L-084 o zaštiti dece takođe štiti pravo dece na obrazovanje i zaštitu. Član 7 Zakona o zaštiti dece jasno utvrđuje pravo svakog deteta na zaštitu od svih oblika nasilja, zlostavljanja i eksploatacije, kao i pravo na pristup sveobuhvatnom i kvalitetnom obrazovanju. U okviru ove prizme, zdravstveno i seksualno obrazovanje doprinosi jačanju svesti učenika o njihovom telu, osećanjima i zdravim odnosima (Skupština Kosova, 2019).

Zakon br. 05/Z-020 o rodnoj ravnopravnosti, usvojen 2015. godine, utvrđuje princip pune ravnopravnosti muškaraca i žena u svim oblastima društvenog života, uključujući obrazovanje i zdravstvo. Ovaj zakon naglašava važnost obezbeđivanja jednakog pristupa informacijama i obrazovanju o seksualnom i reproduktivnom zdravlju, na osnovu principa nediskriminacije i poštovanja ljudskog dostojanstva. U skladu sa svojim ciljevima, ovaj zakon doprinosi osnaživanju devojčica i žena da ostvare svoja prava u oblasti zdravlja i obrazovanja. Zakon o rodnoj ravnopravnosti u tački 1 člana 21 - Obrazovanje za rodnu ravnopravnost, naglašava da škole i druge obrazovne institucije, nastavni materijali koji se koriste moraju biti zasnovani na rodnoj ravnopravnosti i obrazovanje za rodnu ravnopravnost mora biti uključeno u školske programe na svim nivoima.

Dok u tački dva istog člana sledi da: obrazovanje, izrada materijala, udžbenika i pregled postojećih materijala i udžbenika moraju se vršiti uz uključivanje rodne perspektive i eliminisanje negativnih stereotipa, predrasuda. Ova zakonska odredba doprinosi inkluzivnom obrazovanju, promovišući eliminaciju stereotipa, kao i unapređenje rodne ravnopravnosti kroz obrazovanje.

Konačno, Državna strategija za mlade Republike Kosovo 2024-2032 označava unapređenje i dalju precizaciju potrebe za seksualnim obrazovanjem mladih, definišući seksualno i reproduktivno zdravlje kao jedan od pokazatelja blagostanja mladih. Prema Nacionalnoj strategiji za mlade, namera je da se mladima starosti od 15 do 29 godina garantuju konkretna prava u oblasti reproduktivnog i seksualnog zdravlja kroz fokusirane međusektorske intervencije. Obrazovanje o seksualnom i reproduktivnom zdravlju postavljeno je kao pokazatelj dva strateška cilja, i to:

1). Osnaživanje ili opremanje mladih ljudi osnovnim životnim veštinama za uspešan i dobrobitan život, i 2). Poboljšanje dostupnosti, pristupačnosti i kvaliteta usluga (onlajn i licem u lice) i podrške koja se pruža mladima, a koja efikasno zadovoljava njihove potrebe.

(MKMS, 2024).

Politički diskursi koji su pratili seksualno obrazovanje u školama

Pitanje seksualnog obrazovanja često je postalo tema javnih diskusija tokom poslednje decenije. Istaknuto je kao potreba koju su artikulisali feministički pokret, razni politički i akteri civilnog društva, stručnjaci i školski nastavnici, ne samo kao zdravstveno pitanje, već i kao sredstvo za unapređenje rodne ravnopravnosti u zemlji. Nedostatak odgovarajućeg seksualnog obrazovanja u školama smatra se jednim od faktora seksualnog zlostavljanja (Balkan Insight, 2019; Demokracija, 2022). Iako se tvrdi da njegovo uvođenje kao predmeta u škole, od osnovnog nivoa, ima pozitivan uticaj na osporavanje rodni normi i seksualnog zlostavljanja, kao i na pružanje veština za zaštitu od zlostavljanja (SZO, 2018).

Međutim, svaki napor i javno zalaganje za uvođenje seksualnog obrazovanja u škole na Kosovu naišlo je na diskurzivni otpor i mobilizaciju konzervativnih političkih snaga. Godine 2017, zalaganje za seksualno obrazovanje od strane koalicije K10 i organizacija civilnog društva izazvalo je reakciju lidera stranke Fjala, Gezima Kelmendija, koji je ovu inicijativu proglasio opasnom (Koha, 2017). Kada je isto pitanje pokrenuo kao zahtev feministički pokret 2019. godine nakon višestrukog zlostavljanja maloletnika u Drenasu, stranka Fjala je ponovo izašla sa suprotnim stavovima (Balkan Insight, 2019; Bota Sot, 2019). U javnoj objavi na Fejsbuku, Kelmendi je mobilisao konzervativni i moralizujuć diskurs koji je seksualno obrazovanje pozicionirao kao pretnju „moralu“ i društvu, idealizujući versko obrazovanje kao normativni model (Bota Sot, 2019). Slični stavovi bili su istaknuti kad god bi pitanje seksualnog obrazovanja bilo dovedeno u javnu diskusiju.

Javni stavovi protiv seksualnog obrazovanja u školama su dosledno korišćeni kao sredstvo za sticanje političkog terena kroz moralni apel, mobilisajući kolektivne strahove od moralnog uništenja. Takav potez, napravljen u obliku moralnog taktizma, pratio je javne debate o reproduktivnom i seksualnom zdravlju, koje su se intenzivirale tokom 2024. godine. Pitanje seksualnog obrazovanja postalo je meta napada koje je desnica organizovala na neviđen način krajem 2024. godine. Ovog puta, ova diskusija je usledila nakon koordinisanih kampanja protiv Građanskog zakonika i Nacrta zakona o reproduktivnom zdravlju koje su mobilisale govor i duh mržnje protiv rodni i LGBTIQ+ pitanja na Kosovu. Dana 11. novembra 2024. godine, Eman Rahmani, tadašnji poslanik Skupštine Republike Kosovo, organizovao je kampanju dezinformacija o priručnicima za nastavnike za sveobuhvatno seksualno obrazovanje. U svom govoru u parlamentu, rekao je:

U tom nastavnom planu i programu, nastavnici se uče kako da pokažu deci od 1. do 12. razreda kako da vode odnose u svojim domovima. U tom nastavnom programu, ministarka Nagavci je odobrila da deca uzmu primer devojčice i dečaka koji se izvode pred svim svojim drugovima/drugaricama iz razreda i jedno od njih zatvori oči na 5 minuta, a drugi učenik/ca treba da dodirne njeno/njegovo telo rukama sa zatvorenim očima, a zatim će zameniti uloge i onda će reći šta su osetili/e, koje organe su dodirnuli/e.”

(Skupština Republike Kosovo, 2024)

Pozivajući se na vežbu „pratilac slepog“ u priručniku za nastavnike „Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje: Moje telo, osećanja i porodica“ za razrede 1-5, Rahmani je iskoristio artikulacione greške u tekstu kao političku taktiku da napadne celu inicijativu za seksualno obrazovanje u školama. Njegov govor u skupštini doveo je do organizovane kampanje dezinformacija i propagande koja je proglasila priručnike opasnim za decu i naciju.

Takav diskurs širio se sa desne strane, ka centru i između stranaka, stvarajući moralnu paniku, strah i sumnju u vezi sa ciljevima seksualnog obrazovanja u školama.

„Držite ruke dalje od porodice, držite ruke dalje od naše dece na Kosovu. DSK vam ne dozvoljava, DSK vas ne toleriše, narod Kosova vam ne dozvoljava, ne toleriše vas, nikada ni dana, ni trenutka.”

(Zeri, 2024)

Ovim rečima koje su naelektrisale publiku, Ljimir Abdidžiku, lider Demokratskog saveza Kosova, mobilisao je predizborni skup u Štimlju. Hvatajući zalet propagande, koja obavijena populističkim diskursom proglasila seksualno obrazovanje „non grata“ u školama, Abdixhiku je uokvirio seksualno obrazovanje kao projekat orkestriran od strane vladajuće partije Vetëvendosje!, sa ciljem da se dovedu u opasnost deca, porodica i, posledično, opstanak naroda. Tako su priručnici iskorišćeni kao izvor političkog kapitala kroz mobilisanje anksioznosti i straha, što je na kraju rezultiralo neprijateljskom klimom prema seksualnom obrazovanju koja se proširila i na institucionalni nivo.

U kontinuitetu napada na seksualno obrazovanje, Direktorat za obrazovanje u Prištini, kojim rukovodi Jehona Lushaku-Sadriu iz redova DSK-a, zabranio je upotrebu priručnika u školama u Prištini. Ovu odluku potom su sledile i opštine Vučitrn, Kosovo Polje i Uroševac (Kallxo, 2024). Podršku povlačenju priručnika iz upotrebe izrazio je i Rrahman Jašaraj, predsednik USPNK-a, koji je izjavio da:

„Veoma smo protiv ovog priručnika, srećom nemamo informacije da se bilo koji od naših kolega na Kosovu oslonio čak i na jedno slovo ili rečenicu tog priručnika, a kamoli na sadržaj ovih priručnika.”

(Bota Sot, 2024)

Kao odgovor na kampanju protiv priručnika, MONTI je 15. novembra objavio da će priručnici biti uklonjeni iz upotrebe i sa zvanične veb stranice MONTI dok se ne završi njihov pregled. U saopštenju za javnost kojim se najavljuje povlačenje priručnika, MONTI je naveo da:

„U vezi sa priručnicima za nastavnike, od 2019. godine obučeno je više od 2500 nastavnika. Do sada nije bilo nijedne primedbe ni od jedne strane, uključujući zdravstvene stručnjake, psihologe, nastavnike, direktore škola, opštinske direktorate niti bilo koga drugog u vezi sa sadržajem priručnika. Dakle, nijedan nastavnik/ca nikada ranije nije pokrenuo ovo pitanje. Ministarstvo obrazovanja brine svim svojim ljudskim resursima o dobrobiti dece u našoj zemlji.”

(Koha, 2024)

Povlačenje priručnika iz upotrebe od strane MONTI-a, praćeno opravdavajućim izjavama, predstavlja još jedan kritičan moment u istoriji debati o priručnicima, a time i o putanji seksualnog obrazovanja u školama. Diskursi i odluke koje su dominirale tokom 2024. godine stvorile su klimu sumnje i straha u pogledu funkcija i ciljeva seksualnog obrazovanja, što je – kao što je dokumentovano i u prethodnim delovima ovog istraživanja –

imalo izuzetno negativan efekat i na institucije i na škole. Tako su priručnici, koji su postali vruća politička tema, zapravo znatno stariji od diskursa koji ih je izneo u javnost u vidu stigmatizacije. Daleko od toga da predstavljaju priču o nametanju „odozgo“, oni proizlaze iz mnogo manje linearne istorije, koja se razvijala između potrebe i zahteva za

materijalima koji bolje odgovaraju kurikularnim promenama, standardima učenja i profilu pojedinca koji formalno obrazovanje u Kosove nastoji da oblikuje, kao i sveobuhvatnoj primeni ljudskih prava.

Kao što je ranije argumentovano, seksualno obrazovanje u školama artikulirano je kao potreba nastavnika/ca, različitih lokalnih i međunarodnih organizacija koje deluju u oblasti ljudskih prava i javnog zdravlja, kao i stručnjaka/inja iz ovih polja. Njihova politička upotreba, u različitim vremenskim periodima, odražavala je moralnu paniku i društvenu anksioznost u vezi sa promenama koje izazivaju heteropatriarhalni poredak, s jedne strane, i transnacionalno prenošenje diskursa globalne desnice, s druge strane. Ono što se zapaža u desničarskim reakcijama na priručnike jeste da, osim što predstavljaju ad hoc reagovanja sa ciljem dobijanja političke prednosti, oni odjekuju antirodnom kampanjama. U skladu sa globalnim trendovima desnice u zapadnim zemljama koje napadaju seksualno obrazovanje, i diskurs u Kosovu deluje putem diskurzivnog oblikovanja slike „deteta u opasnosti“, kao efikasne strategije koja može mobilisati šire mase nego same antirodne tvrdnje“ (Paternotte & Kuhar, 2017).

Standardi sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja

Standardi koji usmeravaju priručnike za nastavnike/ce na svim školskim nivoima proizlaze iz dokumenta „Standardi za seksualno obrazovanje u Evropi – Konceptualni okvir za donosiocce odluka, obrazovne institucije, zdravstvene autoritete i stručnjake“ (SZO, 2010). Sa jačanjem paradigme ljudskih prava, sveobuhvatno seksualno obrazovanje je postalo deo politika i diskursa međunarodnih institucija, kao što su SZO, UNESCO i UNFPA. Standardi za seksualno obrazovanje u Evropi, koje je UNESCO izradio 2009. godine kao smernicu, nude osnovni dokument koji uokviruje seksualno obrazovanje i pedagoške pristupe (UNESCO, 2009). Prema standardima SZO, holističko seksualno obrazovanje definiše se kao „učenje o kognitivnim, emocionalnim, socijalnim, interaktivnim i fizičkim aspektima seksualnosti“. Osmišljeno da se prilagodi kontekstima i uzrasnim grupama, u skladu sa percepiranim kapacitetima za učenje, sveobuhvatno seksualno obrazovanje ima za cilj da učenicima, na progresivan način, obezbedi informacije, ponašanja, stavove i veštine koje im pomažu da razumeju i odgovorno upravljaju sopstvenom seksualnošću na ispunjavajući i respektabilan način. Tako je ono usmereno ka formiranju pojedinaca sposobnih da donose zdrave, informisane i zadovoljavajuće odluke u pogledu sopstvenog fizičkog i emocionalnog zdravlja, međuljudskih odnosa i seksualnosti (SZO, 2010). Standardi obuhvataju nekoliko tematskih stubova: telo i ljudski razvoj, fertilitet i reprodukciju, seksualnost i seksualno ponašanje, seksualno i reproduktivno zdravlje i dobrobit, rod, nasilje, bezbednost, emocije, odnose, veštine za seksualno i zdravstveno blagostanje, kao i društvene determinante seksualnosti (SZO, 2010; UNESCO i dr., 2018).

U skladu s tim, osnovni principi sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja prema SZO (2010) su:

- I. Seksualno obrazovanje je prilagođeno uzrastu, nivou razvoja i znanja mladih, i uzima u obzir kulturne, društvene i rodne specifičnosti. Ono je u skladu sa realnošću života mladih.
- II. Seksualno obrazovanje zasniva se na pristupu usmerenog ka ljudskim (seksualnim i reproduktivnim) pravima.
- III. Seksualno obrazovanje počiva na sveobuhvatnom konceptu dobrobiti, koji uključuje i zdravlje.
- IV. Seksualno obrazovanje je jasno orijentisano ka rodnoj ravnopravnosti, samoodređenju i prihvatanju različitosti.
- V. Seksualno obrazovanje počinje od rođenja.
- VI. Seksualno obrazovanje treba razumeti kao osnaživanje pojedinaca i zajednica, te kao doprinos društvu koje se odlikuje empatijom i pravednošću.
- VII. Seksualno obrazovanje zasniva se na tačnim, naučno utemeljenim informacijama

Ciljevi seksualnog obrazovanja su::

- I. Doprinosi stvaranju društvene klime karakterisane tolerancijom, poštovanjem i otvorenošću prema seksualnosti, različitim stilovima života, stavovima i vrednostima.
- II. Podstiče poštovanje raznolikosti i rodni razlika, kao i svest o seksualnom identitetu i rodni ulogama.
- III. Osnažuje ljude budu informisani pri donošenju odluka i da na osnovu njih deluju nezavisno i odgovorno.
- IV. Pomaže u razumevanju ljudskog tela i pruža dobro znanje o njegovom razvoju i funkcijama, posebno u vezi sa seksualnošću.
- V. Omogućava ljudima da se razvijaju kao seksualna bića. To znači, učenje o izražavanju osećanja i potreba, o doživljavanju zadovoljstva u seksualnosti, i razvijanju sopstvene rodne uloge i seksualnog identiteta.
- VI. Pruža odgovarajuće informacije o fizičkim, kognitivnim, socijalnim, emocionalnim i kulturnim aspektima seksualnosti, uključujući zaštitne mere i prevenciju seksualno prenosivih infekcija, HIV-a i seksualnog zlostavljanja.
- VII. Uči životnim veštinama potrebnim za suočavanje sa svim aspektima seksualnosti i emotivnih veza.
- VIII. Deli informacije o mestima gde se može dobiti savetovanje i medicinska pomoć, posebno u vezi sa problemima i pitanjima vezanim za seksualnost.
- IX. Podstiče refleksiju o seksualnosti i različitim normama i vrednostima u vezi sa ljudskim pravima, kako bi svako razvio kritički individualni stav.

Dakle, seksualno obrazovanje je sveobuhvatan proces, prilagođen uzrastu i nivou razvoja mladih, uzimajući u obzir kulturne, društvene i rodne faktore. Ono se zasniva na seksualnim i reproduktivnim pravima čoveka, tačnim naučnim informacijama i promoviše fizičko, emocionalno i socijalno blagostanje. Seksualno obrazovanje počinje od rođenja i ima za cilj razvoj pojedinačnih i kolektivnih veština, doprinoseći društvu koje je pravedno, ravnopravno i saosećajno. Podstiče poštovanje različitosti, svest o telu, seksualnosti i rodnom identitetu, kao i sposobnost donošenja informisanih i samostalnih odluka. Kroz učenje o odnosima, granicama, zadovoljstvu i komunikaciji, seksualno obrazovanje priprema pojedince za život, pružajući znanje o zdravlju, zaštiti od infekcija i zloupotrebe, kao i o pristupu savetovanju i medicinskim uslugama.

Seksualno obrazovanje u nastavnim predmetima u srednjim školama

Ovo poglavlje analizira prisustvo i način na koji se seksualno obrazovanje uči u udžbenicima srednjeg obrazovanja kroz predmete biologija, građansko vaspitanje i sociologija. Fokus analize su osnovni koncepti seksualnog obrazovanja, kao što su seksualno zdravlje, reprodukcija, rod, seks, međuljudski odnosi, rizici po telo i društvene norme. Posebno je interesantno kako se tema seksualnog obrazovanja predstavlja, kakvu pažnju i poziciju zauzima, kao i koje ideološke stavove afirmiše. Pored pojedinačne analize svakog predmeta, kroz komparativni pristup prikazaće se i sličnosti, razlike ili izostanci koji prate ove udžbenike u odnosu na određene dimenzije ljudske seksualnosti.

Seksualnost i biologija tela

Analiza tri udžbenika iz biologije koji se koriste u srednjim školama pokazuje da biologija ostaje glavni predmet kroz koji se prenosi seksualno obrazovanje. Glavni fokus predmeta je reproduktivni sistem, pružajući znanja između vrsta o procesima i ključnim konceptima reprodukcije. Pristup koji dominira u sva tri analizirana udžbenika je bio-medicinski, koji objašnjava pojave reprodukcije i seksualnosti u velikoj meri izolovano od njihovog društvenog konteksta.

U komparativnoj analizi, tema seksualnog obrazovanja postaje vidljivija u udžbenicima viših razreda. U udžbeniku biologije za deseti razred seksualno obrazovanje gotovo da nije prisutno, jer se sadržaj predmeta uglavnom fokusira na druge biološke procese. Tek u udžbeniku za jedanaesti razred započinje obrađivanje sadržaja povezanog sa seksualnošću. Poslednje poglavlje udžbenika, pod nazivom „Zdravstveno obrazovanje“, predstavlja pitanja seksualne zrelosti, seksualno prenosivih bolesti i kontracepcije. Ipak, ovde se seksualnost pretežno prikazuje kao rizik, a ne kao integralni deo ljudske dobrobiti. Dominantni diskurs je diskurs straha:

Neupražnjavanje seksualnih odnosa je jedina 100% sigurna metoda za izbegavanje neželjene trudnoće. Ako se ne upuštate u seksualne odnose, tada ne postoji nikakva mogućnost spajanja jajne ćelije sa spermatozoidom, odnosno početka trudnoće.

(Biologija, 11. razred, 127 str.)

Takve formulacije stavljaju zrelost u centar telesne moralnosti, pomerajući seksualno obrazovanje sa sredstva osnaživanja na sredstvo disciplinovanja. U ovom okviru, žensko telo se prikazuje kao prostor rizika i odgovornosti, dok muško telo ostaje aktivno, agentno i gotovo izvan rizika.

Dalje, teret kontrole trudnoće i porođaja jasno se postavlja kao rodno diferenciran. Prilikom navođenja kontraceptiva, spominje se ukupno šest vrsta: oralni kontraceptivi, dijafragme, muški kondomi, ženski kondomi, spermicide i sterilizacija (Biologija, 11. razred, str. 127-128). Od svih metoda i sredstava, samo jedna se opisuje za dečake, dok se ostale odnose na devojke. Na primer, kada se govori o sterilizaciji, odnosno zatvaranju jajovoda, tekst nigde ne pominje i opciju vasektomije, koja je sterilizacijska operacija za muškarce. Jezička asimetrija koja prati predstavljanje sterilizacije i kontrole trudnoće čini ženska tela vidljivo podložnijim intervencijama, dok muška tela ostaju nevidljiva i neodgovorna.

Ovaj način predstavljanja ženskog tela u vezi sa kontrolom rađanja pojačava ideju da žensko telo treba da bude glavno polje intervencija i odgovornosti, isključujući agenciju i odgovornost muškaraca. Nadalje, kada se navode „nedostaci“ hormonske kontracepcije, tekst ne precizira neželjene efekte koje izaziva. Literatura pokazuje da su primećeni emocionalni poremećaji i problemi mentalnog zdravlja kod osoba koje koriste ove kontraceptive (Littlejohn, 2013; Simmons i dr., 2019).

Udžbenik za dvanaesti razred, koji je obimom veći od prethodnih, obrađuje pitanja seksualnosti kroz nekoliko tematski odvojenih poglavlja. Ipak, pokrivenost seksualnog obrazovanja u ovom udžbeniku ostaje ograničena i često površna, ne nudeći integrisan i sveobuhvatan pristup pitanjima seksualnosti i različitosti. Obradene teme uključuju seksualnu anatomiju, seksualne aktivnosti, zaštitu, seksualnu orijentaciju, koncepte zdravih seksualnih odnosa, seksualno prenosive bolesti i kontracepciju. Posebno poglavlje posvećeno je rodnim normama, što izgleda kao pokušaj da se obrade društveni aspekti seksualnosti, ali tretman ostaje ograničen i fragmentaran. Uključivanje pojmova kao što su „rodne norme“, „seksualna orijentacija“ i reference na definiciju seksualnosti SZO deluje kao pozitivan korak, ali nije dovoljno da se ospori tradicionalni binarni model „devojka/dečko“, koji ostaje osnovna struktura poglavlja. Pored toga, nema pomena LGBTQ+ osoba, dok se seksualnost osoba sa invaliditetom pominje samo kao „posebna tema“, a ne kao deo šire telesne različitosti. Ovaj pristup naglašava fragmentiran i normativan tretman seksualnosti, pri čemu određene grupe i identiteti ostaju van fokusa, reflektujući konzervativnu i društveno ograničenu perspektivu.

U delu koji se bavi seksom i biološkim aspektima, udžbenik nigde ne precizira termine koji se odnose na osobe rođene sa oba polna hromozoma. Pominjanje ovih osoba bez jasnog objašnjenja koncepta „interseks“ predstavlja očigledan nedostatak u pružanju znanja koja adresiraju složenost biološke stvarnosti van tradicionalnih kategorija rodnog binarizma. Ovaj nedostatak objašnjenja i terminološkog označavanja, osim što stvara terminološku prazninu, reflektuje i hegemonijski biološki diskurs koji reprodukuje esencijalizam, gde se seksualna tela i identiteti predstavljaju kao dve prirodne i neupitne kategorije. U ovoj paradigmi, seksualne uloge prikazane su kao unapred određene: muška tela imaju aktivnu i dominantnu funkciju, dok se ženska tela pozicioniraju kao pasivna i zaštićena. Svako odstupanje od ovog binarnog modela ostaje neimenovano i nevidljivo, ograničavajući razumevanje učenika/ca o biološkoj različitosti koja odstupanje od tradicionalne norme vidi kao anomaliju.

Poglavljje o „rodnim normama“, postavljeno kao poslednje poglavljje nakon jedinice o životnoj sredini, pomera diskurs roda sa društveno-političkog polja u perifernu sferu, ostavljajući ga na marginama ljudskog iskustva. Nedostatak jezika osnaživanja – koncepta tela kao prava i zadovoljstva kao dela seksualnog zdravlja – čini seksualno obrazovanje moralizovanim diskursom, kontrolisanim od strane porodičnih i institucionalnih autoriteta. Učenik/ca se ne vidi kao subjekt sa telesnom agencijom, već kao objekat koji treba da uči pravila „zdravog“ ponašanja.

Dalje, interpretacija reproduktivnih procesa i društvenih odgovornosti prikazana je kroz rodno nijansiran jezik. Jezik je uglavnom aktivan kada se opisuju aktivnosti muških genitalija, dok je pasivan kada se opisuju ženski genitalni organi, stvarajući jasnu diskursivnu hijerarhiju. Odgovornost i zaštita se prvenstveno pripisuju ženskom telu, pozicionirajući ga kao ranjivo i kao prostor rizika, dok muško telo ostaje aktivni agent i relativno zaštićeno. Ova jezička struktura reproducira istorijski tretman ženskog tela kao objekta kontrole, medikalizujući ga i nadzirući na disproporcionalan način. Na ovaj način, očekivanja u vezi sa zdravljem, odgovornošću i rodnim normama konsoliduju se na biološkom i društvenom nivou, osnažujući diskurs koji povezuje moral i kontrolu sa telom i rodnim ulogama.

Apstinencija od seksualnih odnosa je najsigurniji način za sprečavanje oplodnje.

(Biologija, 12. razred)

Apstinencija od seksualnih odnosa odražava konzervativni pristup koji vidi izbegavanje seksualnih odnosa kao jedinu sigurnu metodu za sprečavanje trudnoće. Na taj način, tekst redukuje seks na vaginalnu penetraciju s jedne strane, a s druge strane ga prikazuje kao pitanje rizika i odgovornosti, predstavljajući telo i želje kao opasne i upravljive isključivo kroz strogu kontrolu. Ovaj pristup isključuje iz diskusije druge seksualne prakse i aspekte seksualnog zadovoljstva, dajući glas moralizatorskom i kontrolnom diskursu koji, umesto obrazovne funkcije, poziva na izbegavanje.

Ukratko, predmet biologije se pretežno fokusira na telo i reproduktivni sistem, izolujući seksualnost od društvenog i emocionalnog konteksta. U različitim stepenima, udžbenici prikazuju seksualnost pretežno kao rizik, povezujući je uglavnom sa odgovornošću i kontrolom ženskog tela, dok muško telo ostaje apstraktno u pogledu odgovornosti i kontrole. Poglavlja o seksualnosti i seksualnoj orijentaciji ostaju površna, isključujući različitost LGBTIQ+ osoba. Diskurs u udžbenicima promovise rodni esencijalizam i moralizaciju, pomerajući telo i seksualnost iz osnažujuće sfere u prostor podložan kontroli i upravljanju.

Seksualnost i zdravlje kroz sociološku perspektivu

U 8. poglavlju udžbenika sociologije za 11. razred, koje se bavi porodicom, brakom, seksualnošću i rodom, seksualnost je predstavljena prvenstveno u službi formiranja porodice, povezujući intimnost i seksualne odnose sa heteronormativnim očekivanjima. Iako se pominje kvir brak, jezik koji se koristi je stigmatizujući i neinkluzivan, signalizirajući moralizujući stav i hijerarhiju društvene prihvatljivosti. Tekst se takođe bavi fenomenom seksualnog zlostavljanja, unutar porodice i nad decom, predstavljajući ih kao odstupanja od norme. Teorijski aspekt poglavlja je razlika između pola i roda, gde se pol opisuje kao nepromenljivi biološki dar, isključujući hirurške intervencije, dok se rod predstavlja kao moguć i modifikovan kroz društvene, političke i kulturne akcije (str. 120). Međutim, tekst ne objašnjava jasno kako se ova modifikacija dešava, ostavljajući iskustvo trans osoba i praktične načine artikulacije rodnog identiteta nejasnim. Štaviše, seksualna orijentacija i rodni identitet su diskurzivno pomešani, ne uspevajući da učenicima pruže razumevanje razlika između želje, orijentacije i rodne samoidentifikacije. Ovakav pristup stvara diskurs koji podržava heteronormativne norme i smanjuje složenost seksualnih identiteta i iskustava, fokusirajući se više na reprodukciju i porodične odnose nego na seksualnu raznolikost i znanje o inkluziji i poštovanju svih identiteta.

Ispravno socijalizovano biće, na početku XXI veka, ne samo da će znati da postoje dva pola, koja zaista ne možete promeniti (osim savremenih medicinskih intervencija u vezi sa mogućim promenama na polnim organima) i, posledično, dve vrste rodnih uloga koje su klasifikovane prema polu i koje su tipične kulturne činjenice, već mora znati i da postoje druge seksualne orijentacije, suprotne prirodnom polu, kao što su homoseksualnost i biseksualnost.

(Sociologija, 11. razred, str. 123).

U udžbeniku sociologije za 11. razred, poglavlje „Porodica, brak, seksualnost i rod“ stavlja seksualnost u funkciju društvene reprodukcije kroz instituciju porodice i braka. Ovakav okvir ograničava seksualnost na njenu heteroseksualnu i prokreativnu dimenziju, isključujući zadovoljstvo, želju ili telesnu autonomiju kao legitimne aspekte seksualnog iskustva. Takav diskurs pojačava ono što su feminističke teoretičarke poput Adrijen Rič i Gejl Rubin nazvale „heteroseksualnom prisilom“, sistemom koji neraskidivo povezuje ženska tela i seksualnost sa porodicom i potčinjavanjem reproduktivnoj ulozi. Iako tekst pominje „queer brak“, on se tretira stigmatizujućom rečnikom, označavajući ga kao odstupanje od „prirodne seksualnosti“. Ovo sugeriše da je uključivanje seksualne raznolikosti više simbolično nego emancipatorsko: oblik „diskurzivne tolerancije“ koja potvrđuje, a ne dovodi u pitanje heteroseksualnu normu.

Tekst za jedanaesti razred takođe uključuje razliku između pola i roda, tvrdeći da je pol „nepromenljiv“, dok se rod može „modifikovati kroz društveno, političko i kulturno delovanje“. Na prvi pogled, ovo deluje kao korak ka savremenom razumevanju konstrukta roda.

Međutim, ograničenje koje postavlja na „isključivanje hirurških intervencija“ i nedostatak bilo kakve reference na transrodno iskustvo sugerišu da ova razlika služi više da potvrdi biologizam nego da ga ospori. Iako pominje varijabilnost, lišava je stvarnih subjekata koji je otelotvoruju, poput trans osoba, čineći „modifikaciju“ apstraktnim konceptom, a ne telesnom i političkom stvarnošću. Štaviše, tekst je dvosmislen i meša rodni identitet sa seksualnom orijentacijom, zbunjenost koja zamagljuje značenje raznolikosti i reprodukuje stereotipe.

Dok su u udžbeniku za dvanaesti razred određeni aspekti seksualnosti, poput roda i tela u fizičkom smislu, pomereni iz oblasti odnosa u oblast diskriminacije i socio-medicinskog zdravlja, i ovde rodna binarnost ostaje dominantna, dok „medicinski“ tretman pruža kratke informacije o identitetima, marginalizovanim grupama i uticaju koji naši identiteti i socio-ekonomski položaji imaju na fizičko blagostanje. Diskurs ostaje ispunjen napetošću između prividne modernosti i osnovnog konzervativizma.

Građansko vaspitanje i odsustvo seksualnog obrazovanja

Građansko vaspitanje prati veliki nedostatak znanja o seksualnom vaspitanju i reproduktivnom zdravlju. U sadržaju udžbenika građanskog vaspitanja za deseti, jedanaesti i dvanaesti razred, pitanja vezana za seksualnost se obrađuju fragmentarno i često svode na uske aspekte „ponašanja koja štete zdravlju“. U desetom razredu, glavna referenca ostaje na nezaštićenim seksualnim odnosima koji se pominju samo kao fizički rizik za telo, stavljajući se u istu grupu sa pušenjem, alkoholom i nedostatkom fizičke aktivnosti. Ovo izostavlja iz diskusije i obrade emocionalne, etičke ili društvene aspekte seksualnosti. U jedanaestom razredu uopšte nema sadržaja o seksualnosti. Dok se u dvanaestom razredu teme o diskriminaciji obrađuju na opšti način. U navedenim oblicima diskriminacije koji odgovaraju ustavnoj formulaciji, seksualna orijentacija nedostaje kao jedna od kategorija zaštićenih od diskriminacije ustavom i zakonom.

Ukratko, gore analizirani obavezni udžbenici ne pružaju učenike dovoljnim, tačnim i osetljivim znanjem o društvenim i političkim aspektima seksualnosti. Iako su svi udžbenici objavljeni nakon kurikularnih reformi, oni rade na tome da odgovore na kurikularne ciljeve učenja koji odgovaraju zdravom pojedincu i odgovornom građaninu. Uprkos intervencijama koje pružaju neke nijanse sveobuhvatnosti, artikulacije su često suprotstavljene, nejasne, loše razrađene ili čak predstavljene jednostrano. Stoga se može zaključiti da je obrazovanje koje se nudi kroz ove udžbenike vođeno konzervativnom seksualnom ekonomijom, koja afirmiše društvenu hijerarhiju kao normu, konstruišući na različitim nivoima druge entitete, koji i dalje ostaju diskurzivno lateralni i donekle predstavljaju odstupanje od normalnog. Udžbenicima upravlja moralizujući pogled na seks. Oni nude veoma ograničen prostor učenicima da kritički analiziraju rodne pretpostavke u reproduktivnom zdravlju. Stoga se može zaključiti da nastavni materijali uglavnom ostaju unutar tradicionalnog i biološkog okvira, gde su rodne uloge i odgovornosti uglavnom predstavljene kao prirodne i nepromenljive.

Sveobuhvatno seksualno obrazovanje putem priručnika

U ovom poglavlju, analizi su podvrgnuti sva tri priručnika za nastavnike, koja su dizajnirana za tri ciklusa preduniverzitetskog obrazovanja: razredi 1–5; 6–9; i 10–12. Iako je primarni fokus istraživanja na visokom srednjem obrazovanju, u ovom delu su predmet analize i prva dva priručnika za niže nivoe. Odluka da se uključe sva tri priručnika, koji se primenjuju fakultativno u preduniverzitetskom obrazovanju, bila je motivisana željom da analiza projekta uvođenja sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja u škole bude bolje strukturisana. Štaviše, s obzirom da je priručnik za nastavnike za ciklus 1–5 postao izvor dezinformacija za napadačke kampanje protiv seksualnog obrazovanja, koje su prethodno razmatrane, kritički pregled baca svetlo na analizu zasnovanu na naučnim dokazima i relevantnoj literaturi. Tekstovi će se analizirati u skladu sa prethodno definisanim kodovima, kako je određeno u metodološkom poglavlju, kako bi se istražilo koje značenje nose koncepti i definicije prenete kroz ove priručnike. Struktura analize biće predstavljena u skladu sa nivoima obrazovanja, počevši od osnovnog ciklusa, nastavljajući kroz niži srednji i završavajući sa višim srednjim ciklusom.

Diskurzivna analiza priručnika „Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje: Moje telo, osećanja i porodica

Priručnik za nastavnike „Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje: Moje telo, osećanja i porodica” dizajniran je kao materijal podrške koji nastavnici integrišu u programe predmeta “Čovek i priroda”, “Društvo i okolina”, kao i “Fizičko vaspitanje, sport i zdravlje”. Organizacija nastave se vrši identifikovanjem tema povezanih sa seksualnim obrazovanjem u svakom od ovih predmeta i povezivanjem sa ishodima učenja (MONT, 2021a).

Kao što je definisano u uvodu, priručnik za razrede 1-5 ima za cilj da ponudi ključna znanja o ličnom, porodičnom i društvenom razvoju učenika, prilagođavajući teme prema uzrastu. Počinje istraživanjem ljudskog tela, njegovih delova i načina očuvanja ličnog zdravlja. Zatim se obrađuju sličnosti i razlike među ljudima, uloga porodice i promene koje ona doživljava tokom vremena. Priručnik takođe naglašava čistoću, brigu o okolini i izgradnju zdravih odnosa sa roditeljima, vršnjacima i drugim podržavajućim osobama. Posebni delovi pomažu učenicima da razumeju svoja osećanja, potrebe i želje, kao i način prilagođavanja tokom puberteta. Praktične aktivnosti u učionici fokusiraju se na prijateljstvo, ljubav, ličnu sigurnost i odgovornosti unutar porodice i zajednice, omogućavajući integrisan i uravnotežen emocionalni i socijalni razvoj učenika.

Generalno, jezik priručnika uključuje terminologiju prilagođenu uzrastu dece kojoj je namenjen, pojednostavljujući teme koje autori smatraju relevantnim za tu starosnu grupu. Sa stanovišta vrednosnog opterećenja, teme povezane sa telom, porodicom, društvenim odnosima i odgovornostima prema sebi, drugima i okolini generalno imaju pozitivan pristup. Predstavljajući afirmativno odnose i pristupe koji se smatraju zdravim, priručnik podstiče decu na samospoznaju i na formiranje stavova, ponašanja i postupaka koji su zdravi.

Međutim, u nekim delovima tekst pokazuje tenziju mišljenja, uska objašnjenja, a u nekim slučajevima i loše formulacije, što ostavlja prostor za pogrešna tumačenja. Generalno, jezik teksta i prikazivanje pojedinaca, zadataka i odgovornosti u velikoj meri je rodno obojeno. Analiza teksta i vizuelnog prikaza pokazuje da se devojčicama i dečacima, dva roda definisana u priručniku, predstavljaju stereotipna ponašanja i zadaci. Često tokom teksta, devojčice i majke prikazane su u zadacima brige i čišćenja, dok dečaci i očevi nedostaju na fotografijama koje se odnose na higijenu i brigu o drugima i okolini. Ovi obrasci zadataka prenose pedagoške poruke koje normativizuju rodne uloge, čak i unutar obrazovnih okruženja gde se informacije često uzimaju kao nesporne.

Priručnik kontinuirano radi na diskurzivnoj konstrukciji devojčica i dečaka kroz biološke razlike i rodne stereotipe. Glavna podela u priručniku je dečak/devojčica, predstavljena kao prirodna, nepromenljiva i direktno povezana sa reprodukcijom, što se dalje prenosi i na društvene zadatke koji se dodeljuju devojčicama i dečacima. Priručnik u poglavlju za drugi razred naglašava:

Nastavnik može tražiti od dece da diskutuju i zaključe 1) muškarci i žene (dečaci i devojčice), iako imaju različite polne organe, funkcionišu na sličan način (devojčice postaju majke, a dečaci očevi kada odrastu), 2) polni organi su privatni delovi tela – niko osim vas ne može odlučivati o njima, 3) telo svakog pojedinca je jedinstveno i dobro.

(f.45)

Kroz predstavljanje bioloških razlika, priručnik afirmiše ideju da je primarna funkcija tela reprodukcija i da su rodne uloge povezane sa roditeljstvom esencijalne, a ne društvene. Tako se reproduktivno telo učenicima predstavlja kao norma i društveni ideal. Iako predstavljanje različitih tipova porodica pruža više prostora za istraživanje modela, narativ upućuje decu da razmišljaju o društvenim odnosima kroz prizmu heteronormativne porodice kao prirodne jedinice, dok se drugi modeli prikazuju kao izuzeci i nejednake realnosti.

Dalje, u poglavlju za treći razred, nastavlja se:

Kada deca pitaju: "Da li porodica može imati dve majke?" predložen odgovor je: "Da, neke porodice mogu imati dve majke, jednu majku, nijednu majku ili čak više majki, uključujući bake i deke, usvojitelje, tetke i teče itd. Ljubav je ono što čini porodicu – kao i u našoj porodici."

(str. 78)

Ovde je tekst nejasan u vezi sa definisanjem porodične strukture kada navodi da porodica može imati dve majke. Porodica sa dve majke može se tumačiti na različite načine: s jedne strane, može označavati queer porodicu, gde su dve majke roditelji istog pola; s druge strane, može označavati proširenu porodicu ili poligamnu strukturu, gde je otac oženjen sa više žena. Nejasnoća otvara tekst za različite interpretacije koje nastavnik/ica može imati, što očigledno ostavlja prostor da lične percepcije o porodici utiču na prenos znanja.

Diskurs o telu pokazuje kontradiktorne tendencije. Kada se govori o izgledu ili percepciji, priručnik insistira na pozitivnom prihvatanju svih tela, podstičući vrednovanje i poštovanje svih tela. Međutim, dok se prelazi na upravljanje telom, diskurs koji ga prati predstavlja telo kao odvojenu, kontrolisanu i disciplinovanu kategoriju od ranog uzrasta. Telo se prvenstveno konstruše kao biološki entitet definisan polnim organima, koji se potom podvrgava različitim društvenim režimima.

U vežbi dizajniranoj za učenike prvog razreda, koja ima za cilj da ih nauči poštovanju različitosti, vežba je nejasna i stvara problematične veze između performansa i uznemiravanja. Vežba ide ovako:

Opis aktivnosti:

Učenici boje odeću za kupanje devojčice i dečaka na slici (ako deca identifikuju pol bojama, razvija se kratak razgovor da se izbegne povezivanje boje sa polom).

Nastavnik objašnjava cilj aktivnosti pomažući deci da shvate razlog zašto se intimni delovi tela pokrivaju i usmerava razgovor informišući učenike indirektno da razlikuju polne organe devojčica i dečaka.

Pitanja za učenike:

-Zašto pokrivamo određene delove tela?

-Kako treba da reagujemo kada nas neko uznemirava? Pokazujemo da treba da se obratimo nekome kome verujemo – Pouzdanoj odrasloj osobi.

(str. 18)

Iako poruka prihvatanja različitosti i telesne autonomije ima pozitivan ton, vežba je nejasna u vezi sa vrstom uznemiravanja o kojem se govori. Veza između pokrivanja polnih organa i uznemiravanja nije objašnjena i problematična je. Ovakva formulacija ostavlja prostor da se odeća i uznemiravanje povežu kao odnos uzrok-posledica, što šalje moralizujuću i normalizujuću poruku o uznemiravanjima koja mogu pogoditi tela dece. Nadalje, ovakva veza otvara mogućnost da odgovornost za uznemiravanja padne na one koji ih doživljavaju, što je štetno i opasno. Takva formulacija stvara konfuziju i rizikuje da u ranom uzrastu ukoreni patrijarhalne norme koje krive žrtve uznemiravanja i doprinose stidu tela i određenih ponašanja.

Disciplinovanje tela dece nastavlja se i u narednim poglavljima. U jedinici "Ja, škola i vršnjaci" za peti razred, priručnik nastavlja definisanje tela kroz jezik koji upozorava na prisutnu opasnost. Ovde se seksualnost tretira uglavnom kroz diskurs rizika, uključujući društveni pritisak, drogu, pubertet, zlostavljanje i konflikte među vršnjacima.

"Učenik/ca:

Prepozna je situacije seksualnog zlostavljanja, načine izbegavanja i zna gde da potraži pomoć."

(f.128)

Iako tekst radi na temi bezbednosti dece, koja je nesumnjivo važna, on istovremeno funkcioniše u produkciji diskursa o seksualnosti i telu kao potencijalu za nasilje. Ne nudeći proaktivnije, respektujuće i transformativne koncepte poput koncepta pristanka, uz pedagogiju izbegavanja, korišćen jezik proizvodi tela koja su oprezna i uplašena. Nadalje, nedostatak adekvatnog predstavljanja strukturnih pitanja čini da se nasilje redukuje na individualno ponašanje koje može biti sveprisutno. Takav pristup individualizuje i pojednostavljuje i nasilje i stavlja nepravedan teret na decu, koja prema tekstu treba da nauče kako da ga izbegnu. Ovo uokvirivanje nasilja i taktika izbegavanja predstavlja samo ad hoc intervenciju koja ima za cilj da opremi decu znanjem i veštinama za snalaženje u već postojećoj stvarnosti. Time ova pedagogija učenja normalizuje taktike izbegavanja umesto da uspostavi ravnotežu odgovornosti koja prevazilazi njih, sugerišući spremnost na odbranu u svakom trenutku.

Epistemologija straha koja prožima tekst na nekoliko kritičnih tačaka znanja o telu, integritetu, seksualnosti i dobrobiti dece, oprema decu veštinama suočavanja sa opasnim svetom. Pozivanje na kontrolu i samoregulaciju dece može doprineti razumevanju seksualnosti kroz logiku rizika već u ranom uzrastu, opterećujući ih odgovornošću za očuvanje sigurnosti sopstvenog tela. Takav pristup dolazi u napetost sa principima SZO (2010), koja poziva na pozitivniji pristup seksualnosti. U ovoj logici zasnovanoj na strahu, subjekti moraju da se podvrgnu budnosti, a tela se ne posmatraju toliko kao izvori zadovoljstva i samorazvoja, koliko kao zone rizika koje treba zaštititi.

Na kraju, iako priručnik u svom većem delu zadržava liniju predstavljanja tela, narativa i odnosa iz perspektive “sposobnog” tela, u jednoj vežbi namenjenoj učenicima/cama četvrtog razreda uvodi se u raspravu pitanje telesne sposobnosti.

Aktivnost 1

Pratilac slepog učenika

Cilj: Učenici treba da razumeju koncepte facilitacije jedne aktivnosti. Opis: Recite učenicima da pronadu partnera sa kojim nisu posebno bliski (ne njihovog najboljeg druga/drugaricu). U svakom paru, jedan učenik treba da glumi slepu osobu (ili da drži oči zatvorene), a drugi da bude pratilac slepog. Pratilac može da radi sa slepom osobom šta god želi oko 5 minuta, a

zatim se uloge menjaju. Nakon što prođu i sledećih pet minuta, učenici se zaustavljaju i počinju da pričaju o tome kako su se osećali u svakoj ulozi. Njihovi utisci mogu da se sažmu na papir ili tablu kako bi se razvila dalja diskusija o pozitivnim kvalitetima komunikacije i facilitacije.

Napomena: Ova aktivnost pomaže u povećanju interakcije među učenicima i pruža im mogućnost da razmišljaju o različitim načinima komunikacije, svojim osećanjima i međusobnoj saradnji. Na primer: neki pratioci mogu reagovati grubo prema slepima koje vode, drugi mogu da ih tretiraju kao decu, dok treći mogu potpuno da ih potcene. Nastavnik/ca (koji/a u ovom slučaju ima ulogu facilitatora) argumentuje ova ponašanja učenika koji igraju ulogu pratioca kroz njihovu sposobnost kao “facilitatora”.

(str.107)

Analizirano iz aspekta jezičke artikulacije, vežba ima nedostatke u objašnjenju i na pojedinim mestima može izazvati konfuziju u vezi sa nameravanom svrhom aktivnosti. Ipak, uvođenje teme invaliditeta u učionicu predstavlja pozitivan pomak ka stvaranju inkluzivnog, respektujućeg okruženja koje je posvećeno unapređenju dobrobiti svakog učenika. Međutim, kada se analizira kroz kritičku prizmu, ostaje jasno da perspektiva koja stoji u osnovi vežbe ostaje privilegovana perspektiva “sposobnog tela”, koje ostaje određujući subjekt prihvatanja ili neprihvatanja.

Centriranje subjekata u odnosu na druga tela, na način na koji je predstavljeno, rizikuje da produži udaljavanje i marginalizaciju tela sa invaliditetom kao devijacije od norme, prema kojima treba pokazati individualnu empatiju, umesto podsticanja šire društvene refleksije.

Osim ove vežbe, telesna sposobnost se ne pominje niti povezuje sa drugim identitetima kada se govori o dimenzijama seksualnosti, čime se diskurzivno odvađa od kapaciteta, karakteristika i seksualnih interakcija.

Da rezimiramo, može se zaključiti da se u priručniku primećuje ambivalentan pristup seksualnom obrazovanju u razredima 1-5, s jedne strane, priručnik nudi važne informacije o telu, porodici i društvenim odnosima, ali s druge strane zadržava tenzije i nejasnoće koje mogu negativno uticati na percepcije dece. S jedne strane, priručnik podstiče uvažavanje različitosti, telesnu autonomiju i poštovanje prema drugima, integrišući seksualno obrazovanje u različite predmete i predlažući afirmativne i praktične aktivnosti. S druge strane, fokusiranje na telo shvaćeno kao “sposobno” kao seksualni subjekt, način na koji se opisuje uznemiravanje i povezuje direktno sa upravljanjem telesnošću, nedostatak predstavljanja koncepta pristanka, kao i pretežno biološki pristup reprodukciji i esencijalizovanim rodnim ulogama, doprinose reprodukciji društvenih hijerarhija i rodnih normi.

Socializacija kroz strah, koja je prisutna u nekoliko ključnih tačaka priručnika, rizikuje da pogrešno predstavi nasilje – ne kao sistemski problem, već kao naturalizovanu i individualizovanu opasnost. Time tekst gradi konflikt diskursa koji je u suprotnosti sa pozitivnim i edukativnim pristupom kojem teži u svojoj uvodnoj pjesi.

Diskurzivna analiza priručnika: Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje: Pubertet, ljubav i odnosi za razrede 6-9

Kao i u osnovnoj školi, i u razredima 6-9, priručnik za nastavnike nije predstavljen kao tekst za poseban predmet, već je uključen kao integralni deo biologije, gde se obrađuju teme vezane za reproduktivno zdravlje i aspekte seksualnosti. Kao što tekst na početku naglašava, važno je da se sadržaji i ishodi usklade i sa drugim predmetima, poput Građanskog vaspitanja ili Fizičkog vaspitanja, sporta i zdravlja, budući da se neki ishodi preklapaju (MPNT, 2021b). Ova međupredmetna saradnja obogaćuje nastavni proces i omogućava efikasnije postizanje

kompetencija definisanih u Kurikulumu Kosova za srednje obrazovanje. Integracija ovih predmeta omogućava potpunije tretiranje društvenih dimenzija, koje svaki predmet pristupa iz svoje perspektive, doprinoseći inkluzivnijem načinu učenja. Za adolescente, seksualno obrazovanje predstavlja neophodnu komponentu za razvoj reproduktivnog i seksualnog zdravlja, pružajući znanja o telu i njegovim funkcijama, kao i veštine donošenja odgovornih i informisanih odluka (MONT, 2021b)

U celini, priručnik predstavlja važnu osnovu koja pomaže učenicima u njihovom psiho-fizičkom razvoju. Priručnik promovise fizičko, mentalno i društveno blagostanje učenika, opremajući ih tačnim informacijama o pubertetu, reproduktivnom zdravlju, higijeni, ishrani i fizičkoj aktivnosti. Pored bioloških znanja, naglašava se i razvoj životnih veština i samopouzdanja za donošenje zdravih i odgovornih odluka. Sa stanovišta pedagoške metodologije, priručnik stavlja učenika u centar, podstičući interaktivno učenje zasnovano na stvarnim životnim situacijama. Kroz interaktivne aktivnosti i strukturisane diskusije, priručnik stvara sigurno nastavno okruženje u kojem učenici mogu učiti, postavljati pitanja i razvijati se uz profesionalnu podršku nastavnika.

Sa se tehničkog aspekta, tekst u priručniku u nekim slučajevima pokazuje poteškoće u formulaciji i sadrži očigledne nejasnoće u artikulaciji, što otežava jasno prenošenje ideja i često čini praćenje sadržaja izazovnim. Ovi nedostaci čine neke delove podložnim subjektivnoj interpretaciji, što može biti problematično u ključnim pitanjima ljudske seksualnosti.

Anipse doracaku për nivelin 6-9 detajizon qasje më afirmuese në raport me seksualitetin e njeriut, analiza gjen edhe në këtë nivel teksti shoqërohet me tensione dhe kontradita të cilat japin shpjegime konkurruese mbi trupin, seksualitetin dhe marrëdhëniet me të tjerët. Marrë përgjithësisht, doracaku vazhdon ta ndërtojë seksualitetin e të rinjve kryesisht përmes narrativave biomjekësore, heteronormative dhe të përqendruara në rrezik. Në radhë të parë, doracaku mobilizon riprodhimin heteroseksual si kuptimin kryesor të seksualitetit, rregullon trupat e gjinuar përmes logjikave moralizuese, dhe fshin qenësitë dhe përvojat queer, ato të personave me aftësi të kufizuara dhe të marginalizuar ndryshe. Siç shtrohet në vijim, në pika të ndryshme teksti funksionon si një teknologji qeverisjeje që përforcon normat patriarkale dhe neoliberalë që e lokalizojnë përgjegjësinë për moralin seksual brenda familjes dhe subjektit individual adoleshent. Pedagogjia mbi trupin mëson sjellje të gjinizuara, duke i lidhur djemtë me sjellje dhe veprime që u japin më shumë epërsi seksuale, ndërsa vajzave u kërkohet të praktikojnë vetëpërmbajtje, mirëmbajtje të trupit, turp dhe menaxhim moralist, politikë dhe respektueshmëri. Në këtë kornizë, heteronormativiteti paraqitet si normë, dhe të gjitha skicat raportësore e paraqesin dëshirën dhe tërheqjen si heteroseksuale dhe cisgjimore, duke lënë qenësitë e tjera në margjinë. Për më tepër, fuqizimi i trupit kuptohet ngushtësisht si një mjet për të shmangur rreziqet, përfshirë këtu infeksionet seksuale të transmetueshme dhe shtatzënitë e hershme, duke e kufizuar kështu në një çështje të kontrollit të rrezikut më shumë sesa të vetëpërvetësimit apo autonomisë trupore. Diskursi i përgjithshëm që e definon qasjen mbi seksualitetin në këtë nivel e prezanton atë të lidhur në mënyrë të pashkoqitshme me riprodhim dhe potencial rreziku.

Kontrollimi i seksualitetit paraqitet i lidhur drejtpërdrejt me të ardhmen që pahëson një ligjërim që buron nga teoria e kapitalit njerëzor. Sipas kësaj teorie dhe pikëpamje, shëndeti, trupat dhe mirëqenia janë hapësira që duhet mirëmbajtur dhe ku duhet investuar dhe mirëmbajtur, duke qenë se kanë vlerë ekonomike. Logjika e investimit e kolapson paradigmen e të drejtave të njeriut në favor të tregut.

Negativni zdravstveni ishodi kod adolescenata može se preneti s jednog generacija na drugu. Na primer, bebe rođene od tinejdžerskih majki imaju povećan rizik od niske porođajne težine ili čak smrti ploda. Takođe, mogu naslediti iste ekonomske i društvene probleme koje su imale njihove majke. Zbog toga je pristup seksualnom obrazovanju za adolescente investicija sa velikim koristima za buduće generacije.

(str.16)

Ovaj fragment odgovara neoliberalnoj logici ljudskog kapitala, koja tela i njihovu dobrobit vrednuje i kapitalizuje prvenstveno u odnosu na njihov demografski i ekonomski doprinos budućim građanima i porodicama, a ne prvenstveno kao pitanje zdravlja i ljudskih prava. Na taj način, seksualnost se vidi kao prirodno reproduktivna i regulisana u službi porodice. To proizvodi razumevanje seksualnog bića koje isključuje druge modalitete postojanja koji nadilaze reprodukciju ili heteronormativnu porodicu.

Dalje, jezik rizika često je rodno obojen i moralizujući. U nekim delovima priručnik upućuje moralne apele kroz izgradnju diskursa koji opisuje ponašanja adolescenata kao rizična, impulsivna i neracionalna. U okviru ove perspektive, adolescenti se moralno dele u dve grupe: oni koji se pokoravaju, prikazani kao norma prema kojoj se vrši poređenje, i oni koji se ne pokoravaju, koji predstavljaju potencijalni rizik i stoga ih treba zaštititi.

Kada je Gëzimi/Gëzimja izložen/a rizičnom ponašanju?

Odgovor. Gëzimi/Gëzimja provodi puno vremena sa prijateljima, ostaje napolju do kasno u noć i bez dozvole roditelja. To povećava mogućnost da uspostavi bliže veze, pa čak i seksualne odnose, da eksperimentiše sa supstancama i drugim rizičnim ponašanjima, i ovo njegovo/njeno ponašanje zabrinjava roditelje.

(str. 34)

Studije pokazuju da zdravstveno obrazovanje u školama utiče na smanjenje seksualnih aktivnosti u ranoj dobi, smanjenje broja seksualnih partnera, kao i na povećanje korišćenja kontraceptivnih sredstava. Mnogi programi imaju pozitivne efekte na faktore koji određuju rizična seksualna ponašanja, tako što podižu svest o riziku od polno prenosivih infekcija, ranih trudnoća i korišćenja kontraceptivnih sredstava [...] Postoje slučajevi kada adolescenti pokušavaju da pokažu razliku eksperimentisanjem sa drogom, alkoholom i aktivnostima koje krše zakon.

(str.30)

Takav pristup zasnovan na zastrašivanju nastavlja da vrednuje izbegavanje kao pozitivan atribut adolescenata. Zdravstveno obrazovanje se opisuje uglavnom kroz njegov efekat na prevenciju “rizičnih” ponašanja, kao što su rani seksualni odnosi, upotreba droga ili alkohola i kršenje zakona. Fokusiranjem pažnje na „smanjenje seksualnih odnosa i “korišćenje kontraceptivnih sredstava”, pasus sugerise podelu ponašanja na društveno prihvatljiva i neprihvatljiva. Takav pristup podstiče modifikaciju spontanijih ponašanja adolescenata radi izbegavanja rizika, predstavljajući ih kao ranjive. Na taj način postoji rizik od stigmatizacije seksualne aktivnosti i usmeravanja obrazovanja ka normativnosti, više nego ka razumevanju seksualnog razvoja i seksualnih aktivnosti kroz zdrav i osnažujući pristup.

Iste moralne nijanse nastavljaju se kroz tekst, ističući diskurs koji više može da stigmatizuje i uplaši nego da vodi adolescente ka donošenju informisanih odluka. Sledeća vežba poziva učenike da razmisle o pozitivnim i negativnim karakteristikama mladosti.

Odgovorite na postavljena pitanja

Zapišite svoj odgovor u svesku. Nakon diskusije i pojašnjenja u grupu, otvorite tačan odgovor. Uporedite svoj odgovor sa onim koji ste zapisali u svesci. Za svaku od navedenih tvrdnji označite: F za fizičke slabosti, E za emocionalne slabosti, S za socio-ekonomske slabosti.

Mladi sa socijalnim i ekonomskim teškoćama su podložni zloupotrebi supstanci, što ih može navesti i na bavljenje prostitucijom, a što ih potom može izložiti riziku od polno prenosivih infekcija (SPI), HIV-a, kao i neželjene trudnoće.

(str.40)

Pre svega, ovakva formulacija povezuje uzrok i posledicu na način koji može biti zavaravajući. Zloupotreba supstanci (narkotika) ne vodi nužno ka seksualnom radu, a zatim ka trudnoći ili polno prenosivim infekcijama. Rizik se ovde uglavnom prikazuje kao posledica ličnih slabosti (fizičkih i emotivnih). Na taj način, pojedinci se marginalizuju, a odgovornost za zdravstvene i socijalne posledice posmatra se kao lično pitanje, ignorišući strukturalne faktore koji utiču na ovakve situacije, uključujući rodne nejednakosti, nedostatak adekvatnog znanja, diskriminaciju i manjak socijalne podrške.

Ovaj pristup je u konfliktu sa pozitivnijim prikazima seksualnosti, konkurirajući tako za normativnu poziciju. Dok u većini priručnika jezik koji prati seksualnost bazira se na strahu i samokontroli, u završnim delovima priručnika jezik prelazi u pozitivniju, osnažujuću i afirmativnu artikulaciju. Konkretno, podnaslov „otkrij sebe i doživi sa osećanjima namenjen devetom razredu vođen je pedagogijom samopouzdanja, istraživanja i zadovoljstva, što se manifestuje kroz nekoliko obrazovnih narativa

Seksualnost obuhvata različite značajne aspekte: identitet, samoprocenu, seksualnu želju i plodnost, koji imaju smisao u osnaživanju i afirmaciji seksualnosti u životu pojedinca. Na taj način se razvijaju i naglašavaju motivacioni izvori, mogućnosti izražavanja i značajni aspekti seksualnosti tokom biološkog razvoja i u aktuelnim životnim situacijama. Iskustvo seksualnosti, pored kulturnih, društvenih i individualnih uticaja, oblikuju i vrednovanja, normativna očekivanja i specifična iskustva u skladu sa polom. Seksualnost ima značajnu ulogu u emocionalnoj ravnoteži kod dece. Može osnažiti osećaj sopstvene vrednosti, doneti životnu radost, fizičko zadovoljstvo, ali i stid, sumnju u sebe, iritaciju i nasilje. Seksualnost, čak i kod osoba sa seksualnim diverzitetom, može predstavljati sredstvo pripreme za preživljavanje. Nežnost, sigurnost, ljubav i seksualna želja mogu pomoći u suočavanju sa neprijatnim iskustvima i osećanjima.

(str. 91)

Dok ovaj podnaslov uokviruje seksualnost u pozitivnim tonovima, on istovremeno čini i jedan važan paradigmatni pomak, pozicionirajući afirmativno seksualno obrazovanje kao suštinski deo zdravog razvoja dece. Tretiranje seksualnosti kao složene dimenzije života, koja obuhvata identitet, određenje, želju i plodnost, omogućava deci da prepoznaju i izraze svoje telo i svoje potrebe u sigurnijem i nepristrasnom kontekstu. Na ovaj način, makar u okviru ovog paragrafa, priručnik podstiče razvijanje zdravijih diskusija i mogućnosti za izražavanje seksualnosti tokom biološkog razvoja i životnih iskustava.

Samozadovoljavanje (masturbacija)

Kroz (masturbaciju) samodovoljavanje, osoba otkriva sopstveno telo. Oseća bliskost sa svojim telom i doživljava osećaje seksualne želje. Dozvoljavanje ranog dečjeg samodovoljavanja ima značaj u formiranju identiteta – “Ja”, i predstavlja jedan od aspekata seksualnog identiteta.

(str.91)

Afirmativni diskurs o seksualnosti nastavlja se i na narednim stranicama, gde se masturbacija tretira kao normalna i pozitivna praksa za razvoj seksualnog i telesnog identiteta pojedinca. Kroz ovakvo određenje, seksualnost se ne posmatra kao nešto problematično ili kao izvor stida, već kao prirodna dimenzija samorazumevanja i upoznavanja sopstvenog tela. Uključivanje samozadovoljavanja kao sredstva za istraživanje tela i osećaja doprinosi promovisanju telesne svesnosti, autonomije i ličnog osnaživanja, što su ključni principi sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja. Diskurs takođe naglašava važnost povezanosti između zadovoljstva, identiteta i razvoja zdravog “ja”, doprinoseći formiranju pozitivnog odnosa prema sopstvenoj seksualnosti.

U drugim delovima, tekst je na pojedinim mestima nejasan i daje nedovoljne, a ponekad i kontradiktorne definicije iz perspektive sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja, koje se oslanja na savremeni jezik i terminologiju koja označava različite aspekte identiteta i seksualnosti. U potpoglavlju „Definisanje rodnog identiteta, rodnog izraza (rodne prezentacije) i seksualne orijentacije”, u poglavlju posvećenom devetom razredu, primećuje se otvaranje ka diskusiji o orijentimeve koje ne odgovaraju heteronormativitetu koji prožima prethodna poglavlja. Potpoglavlje se otvara definisanjem rodnog identiteta kao načina na koji nazivamo sebe: muškarac, žena, transrodna osoba ili slično (str. 88). Zatim, tekst nastavlja definisanjem seksualne orijentacije, koju opisuje na sledeći način:

Seksualna orijentacija je pol (ili polovi) osoba koje nas privlače fizički i romantično.

(str.88)

Ova definicija ostaje nedovoljno razrađena i neprecizna. Na način na koji je predstavljena, ona svodi seksualnu orijentaciju isključivo na pol drugih osoba, bez ikakvog dubljeg objašnjenja, zanemarujući složena iskustva romantične, emocionalne i seksualne privlačnosti. Iz kritičke perspektive, seksualna orijentacija predstavlja fluidnu, subjektivnu dimenziju, na koju utiču lična iskustva i identitet, a ne samo odrednica u odnosu na pol druge osobe.

Dalje, u prelazu na definicije seksualnih odnosa, njihove forme, kao i koncepte pristanka i seksualnog nasilja, priručnik se povremeno prikazuje previše uopšteno, a ponekad i nejasno. Ovakvi nedostaci u preciznosti stvaraju prostor za pogrešna tumačenja, što može negativno uticati na pravilno i senzibilno razumevanje složenih tema kao što su pristanak, seksualni odnos i seksualna zloupotreba. U potpoglavlju "definisanje rodnog identiteta, rodnog izražavanja (predstavljanja) i seksualne orijentacije", namenjenom devetom razredu, priručnik navodi:

Sa adolescentima treba razgovarati i o različitim vrstama odnosa. Mogu se uzeti poznate ličnosti i analizirati koliko su njihovi odnosi zdravi.

Važan aspekt je i objašnjenje verbalne i neverbalne komunikacije, izazova komunikacije/pogrešne komunikacije, značenja pristanka, međusobnog pristanka, pretnji, agresije, seksualne zloupotrebe i napada/silovanja

Posebnu važnost imaju prepoznavanje upozoravajućih znakova i poznavanje institucija u kojima se može zatražiti pomoć i podrška.

Zašto osoba koja je zlostavljana ili seksualno napadnuta nije kriva?

Ne. Svako ima pravo na svoje granice i niko nema pravo da ih pređe bez dozvole.

(str.89)

Dok se tekst predstavlja edukativan i zaštitnički ton, čiji je cilj povećanje svesti adolescenata o odnosima i seksualnom zdravlju, on ipak poseduje određene nedostatke i nejasnoće. U pozitivnom smislu, fragment promoviše osnaživanje, uključujući analizu odnosa poznatih ličnosti, verbalnu i neverbalnu komunikaciju, prepoznavanje pristanka i upozoravajućih znakova nasilja ili zlostavljanja. Ipak, ni ovde tekst ne nudi definiciju pristanka, koji je ključan za pravilno razumevanje telesne autonomije, granica i načina na koje neko daje ili ne daje pristanak. Nizanje različitih oblika komunikacije dhe rizika koji proizlaze iz međuljudskih interakcija, bez preciziranih objašnjenja tih konceptata, ostaje u nivou normativnog uputstva, pa adolescentima ne pruža jasno znanje o tome šta je šta. Kao posledica toga, strukturiše način na koji adolescenti treba da razumeju odnose i seksualnost. Seksualno zlostavljanje se pominje, ali se ne analiziraju sistemi koji ga omogućavaju, ostavljajući ga kao nešto podrazumevano dhe ukorenjeno kao praksa. Drugim rečima, nedostaje analiza patrijarhata dhe nejednakih odnosa moći koji omogućavaju takve prakse. Ipak, fokus na nefemijanje žrtava dhe na poštovanje granica predstavlja kritički pristup koji je u skladu sa standardima ljudskih prava.

Definisanje seksualnog odnosa

Seksualni odnos je kada genitalni organ (penis) ulazi u vaginu, anus, ili kada usta osobe dolaze u kontakt sa vulvom ili penisom druge osobe. Kada penis ulazi u vaginu, što se naziva vaginalni seks, može doći do trudnoće ako spermatozoidi iz ejakulata dospeju u vaginu.

(str. 97)

Ova definicija seksualnog odnosa odražava heteronormativni i genitlocentrični diskurs, koji seksualnost svodi samo na penis i vaginu, ignorišući druge dimenzije zadovoljstva, seksualnih i romantičnih odnosa i intimnosti. Nadalje, ova definicija je problematična jer koristi mehanički i biološki fokus, izbegavajući pitanja kao što su pristanak, moć, autonomija i izražavanje želja, koji su centralni za tretman zdravih odnosa i prevenciju seksualnog zlostavljanja. Štaviše, ovaj diskurs može dovesti do nepriznavanja seksualnog zlostavljanja i silovanja, predstavljajući seksualnost kao tehničku aktivnost, a ne kao složen odnos zasnovan na poštovanju, granicama i pravu na telesnu autonomiju. Ovaka definicija ne osnažuje pojedince i sužava razumevanje seksualnosti na strogu društvenu normu.

Priručnik za seksualno obrazovanje artikuliše brigu o telu i seksualnom ponašanju na način koji često pripisuje odgovornost za bezbednost i moral ličnim slabostima i greškama pojedinaca, više nego strukturnim problemima poput patrijarhata, rasizma, kapitalizma ili institucionalnog nasilja. Umesto da promoviše osnaživanje tela prema standardima Svetske zdravstvene organizacije, priručnik funkcioniše uglavnom kroz zabrane, disciplinovanje i praćenje postupaka, shvatajući bezbednost kao kontrolu ponašanja, a ne kao rezultat autonomije ili ravnopravnog obrazovanja. Iskustva i prava queer osoba uglavnom se tretiraju kroz ćutanje, brisanje i naturalizaciju, ostavljajući ih izvan institucionalnog diskursa i čineći njihove potrebe i identitete nevidljivim. Takođe, tela osoba sa invaliditetom često se ne uzimaju aktivno u obzir; biologija i pol se tumače ne samo kroz polne karakteristike, već i kroz pretpostavljena ograničenja i ranjivosti, gde se pristanak i samoodređenje tretiraju samo u kontekstu rizika od zlostavljanja. Ovaj pristup proizvodi legitimizaciju individualne odgovornosti i pretvara rizik u moralnu disciplinu, gde pojedinci snose teret bezbednosti i morala, dok društvene strukture ostaju neodređene i neokrivljene. Na taj način, priručnik reproducira postojeće nejednakosti, ograničavajući stvarno osnaživanje i jačajući heteronormativne norme, moralizaciju tela i marginalizaciju različitih iskustava.

Diskursivna analiza priručnika “Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje – Zdrav i bezbedan za razrede 10-12”

Priručnik za nastavnike namenjen za razrede 10-12 obrađuje seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje u svojoj višedimenzionalnosti, fokusirajući se na biološke, psihološke i društvene aspekte razvoja mladih. Tokom jedinica, naglasak je na prepoznavanju i prevenciji seksualno prenosivih infekcija, kao i na faktorima koji utiču na njihovo širenje. U sadržajima koji se bave seksualno prenosivim infekcijama, priručnik ističe značaj informisanosti kao preduslova za njihovu prevenciju i lečenje. Dalja centralna tema koju tekst prati jeste identifikacija rizičnih ponašanja, uključujući upotrebu narkotika i alkohola, koja su u priručniku direktno povezana sa povećanim rizikom od infekcija i ranih trudnoća. Kako se napreduje kroz razrede, fokus se pomera na pubertet i psihološke promene, upoznavanje genitalnih organa, kao i na prevenciju ranih trudnoća. U poslednjem delu priručnika za dvanaesti razred, značajan deo posvećen je seksualnim pravima, društvenim normama i individualnim preferencama, uz jezik koji promoviše poštovanje, rodnu ravnopravnost i osvešćenost o odgovornostima i ličnim izborima. Završne podteme usmeravaju pažnju na rod, društvene i kulturne odrednice seksualnosti, sa produženim diskursom o posledicama trudnoće u ranoj dobi. Sve u svemu, u skladu sa svojim ciljevima, priručnik propagira formiranje odgovornog, informisanog i zdravog pristupa seksualnosti i međuljudskim odnosima. Ipak, jezik kojim se ostvaruje ovaj cilj često je kontradiktoran, fokusiran na disciplinovanje i povremeno neadekvatan.

Glavni okvir kroz koji se definiše seksualnost je okvir rizika i disciplinovanja. Kroz različite poglavlja i podpoglavlja, seksualna aktivnost se posmatra kao pretnja za telo i zdravlje pojedinca. Pretnja je naročito usmerena ka ženskim telima, koja, pored seksualno prenosivih infekcija, predstavljaju ranjiva zbog ranih ili neželjenih trudnoća.

Još jedan način za smanjenje rizika od infekcije je da, ukoliko neko ima mnogo seksualnih partnera, smanji njihov broj.

(str.21)

Različite formulacije pozicioniraju posedovanje mnogih seksualnih partnera kao pitanje zdravlja pojedinca. Termin promiskuitet, koji se koristi za označavanje velikog broja seksualnih partnera, je kulturno opterećen i često se koristi za kontrolisanje ili stigmatizaciju seksualnog ponašanja. Tako, tonovi koji prate identifikaciju ovog rizika sugerišu moralizaciju seksualnog ponašanja, koja gradi moralnu hijerarhiju seksualnih praksi, u kojoj se uzdiže određeni “prihvatljiv” seksualitet. Takođe, termin narkomanija je takođe stigmatizujući termin, koji se u svom uskom značenju podrazumeva kao “manija za drogom” i koji uokviruje upotrebu ili zavisnost od droga kao pitanje patološkog stanja, ludila ili moralnog neuspeha, umesto kao pitanje zdravstvenog problema.

Čak i danas se smatra da su situacije koje predstavljaju povoljne faktore za razvoj ovih bolesti: promiskuitet (menjanje seksualnih partnera), zavisnost od droga, alkoholizam, migracija stanovništva, nizak socijalni i ekonomski status koji može voditi ka prostituciji i trgovini ljudima, kao i nizak nivo higijene.

(str.22)

Dalje, priručnik preporučuje odlaganje ili izbegavanje seksualnih odnosa kao najsigurniji način za prevenciju seksualno prenosivih infekcija. Takođe, on postavlja heteroseksualnu monogamiju kao normu seksualnog odnosa, koja se savetuje učenicima.

Vernost seksualnog partnera i zaštićeni seksualni odnosi treba da se preporuče kao mogućnosti ili bolje alternative za seksualno ponašanje adolescenata. Upotreba kontraceptivnih sredstava, odnosno kontracepcija, predstavlja privilegiju mladih koju mogu koristiti kako bi planirali svoj život, karijeru i buduću porodicu, i ni u kom slučaju ne treba da je doživljavaju kao obavezu države, partnera ili bilo kog pritiska.

(str.56)

U delu koji se bavi seksualnim zlostavljanjem, priručnik je usmeren na pružanje sigurnog i nepristrasnog okruženja u kojem se mogu deliti i poštovati priče i iskustva pojedinaca. Dok se fokusira na obezbeđivanje sigurnog okruženja, priručnik ne daje strukturalni kontekst seksualnog nasilja, već se koncentrira na individualna iskustva i posledice zlostavljanja, čime se izvan razmatranja ostavljaju strukture rodne moći i patrijarhat koji proizvode i održavaju seksualno nasilje.

Neki mladi mogu imati lična iskustva zlostavljanja. Važno je da se osećaju što sigurnije moguće kada razgovaraju o ovoj temi sa svojim vršnjacima. Dok osnovna pravila treba da se dogovore i usaglase sa svakom klasom, primer određenih predloženih pravila može se naći u odeljku “Praktične aktivnosti u učionici” ovog vodiča.

(str.46)

UNESCO (2018) ističe da sveobuhvatno seksualno obrazovanje treba da osnaži mlade da “ostvare svoje zdravlje, dobrobit i dostojanstvo”. Iz ove perspektive, kritičko ispitivanje agencija i struktura moći u kojima se događaju pomenuta zlostavljanja postaje važno kako bi učenici stekli kritičke veštine koje održavaju njihovu i tuđu dobrobit.

Dalje, značajno mesto u priručniku zauzima obrazovanje o konceptima seksa, pola i seksualne orijentacije. Tekst progresivno kroz poglavlja angažuje se na upoznavanju složenosti seksualne orijentacije i značaja prihvatanja rodnog diverziteta u obrazovanju.

Definisanje seksualne orijentacije

Seksualna orijentacija osobe je njihova emocionalna i seksualna privlačnost prema određenom polu ili rodu. To je lična osobina koja ljude pokreće da osećaju romantičnu ili seksualnu privlačnost (ili kombinaciju oba) prema osobama određenog pola ili roda. Seksualna orijentacija se može definisati na različite načine. Heteroseksualnost je privlačnost prema osobama suprotnog pola/roda, dok je homoseksualnost (biti "gej" ili "lezbejka") privlačnost prema osobama istog pola/roda.

"Biseksualnost" je tradicionalno bio termin koji se koristio za privlačnost prema osobama muškog ili ženskog pola, ali se u poslednje vreme koristi u modelu koji nije striktno binaran u pogledu pola i roda (npr. model koji ne pretpostavlja da postoji samo jedan ili dva pola) da bi se označila privlačnost prema oba pola.

(str.66)

U ovom obrazovnom kontekstu, definisanje seksualne orijentacije kao emocionalne i seksualne privlačnosti prema jednom ili više rodova odražava relativno jasnu i inkluzivnu perspektivu, priznajući da orijentacije mogu postojati izvan binarnog modela muškarac-žena. Na taj način, priručnik izlaže učenike/ce konceptu spektra seksualnih orijentacija, uključujući heteroseksualnost, homoseksualnost i biseksualnost u fleksibilnijem obliku.

Jedna komponenta rodnih uloga koja predstavlja razvojni istorijski trenutak tokom adolescencije obuhvata seksualnu orijentaciju ili seksualni identitet (Huston, 1983). Tokom adolescencije često se javljaju seksualne orijentacije, bilo da su heteroseksualne, homoseksualne, biseksualne ili transrodne (Grotevant, 1998). Iako se izazovi sticanja zrelog seksualnog identiteta javljaju kod sve omladine, ovi izazovi mogu biti posebno teški za one koji su homoseksualci, lezbijke, biseksualni ili transrodni.

(str.83)

Dok tekst nastavlja sa queer identitetima, pominjanje i preciziranje seksualnih orijentacija pomaže učenicima/ učenicama da razumeju različite manifestacije seksualnosti i pruža prostor za de-stigmatizaciju ne-normativnih seksualnosti. Međutim, fragment koji pominje transrodne osobe kao seksualnu orijentaciju je konceptualno netačan, jer transrodnost označava rodni identitet, a ne seksualnu privlačnost. Takav unos može dovesti do zabune u razumevanju definicija i razlikama između rodnog identiteta i seksualne orijentacije.

Da sumiramo, ovaj priručnik predstavlja napredak u uključivanju kritičkih i multidimenzionalnih aspekata seksualnosti, pružajući nastavnicima/nastavnicama širok spektar tematskih koncepata koji čine seksualno obrazovanje sveobuhvatnijim. U osnovi priručnika nalazi se interdisciplinarni pristup koji, pored bioloških aspekata, uključuje i psiho-socijalne dimenzije seksualnosti s ciljem očuvanja sigurnih tela i dobrobiti. Dizajniran s učenikom/učenicom u središtu, priručnik se razvija jezikom koji podstiče komunikaciju, refleksiju i odgovornost u odnosu na sopstveno telo i druge. Takođe, uključivanjem tema o socijalnoj inkluziji, poput prisustva queer osoba, priručnik obezbeđuje nastavnicima/nastavnicama osnovne koncepte koji tretiraju seksualnost kroz paradigmu ljudskih prava.

Ipak, uprkos postignućima u uključivanju različitih identitetskih i seksualnih grupa, priručnik privileguje određene teme u odnosu na druge, koje su i dalje postavljene sa strane norme. U velikoj meri, priručnik ostaje i na ovom nivou fokusiran na zdravstveni i moralni pregled ženskog tela. Neplanirana trudnoća, sterilitet i rizik tokom porođaja prikazuju se kao teret isključivo devojaka, dok se izbegavanje seksa i kontrola tela prihvataju kao kulturna norma, što, kao što je ranije argumentovano, genderizuje strah i stavlja značajno veću odgovornost na ženska tela.

Dalje, detaljnija i elaboriranija analiza u vezi sa seksualnošću i telesnim različitostima privileguje određena tela kao normu tela koje nosi seksualnost. Iz perspektive osoba sa invaliditetom, priručnik nastavlja liniju ableističkog razmišljanja koja određuje telo i seksualnost na osnovu tela percipiranog kao sposobno i neurotipično. Takav okvir izjednačava seksualnost, pretpostavljajući da je univerzalno izražena kod svih subjekata, bez obzira na telesne karakteristike, ili čak pozicionira osobe sa invaliditetom kao aseksualne i samo kao objekte brige. Na taj način, svako telo koje odstupa od onoga što se percipira kao norma, bilo da su to tela osoba sa invaliditetom ili oni/one koji ne odgovaraju binarnim rodnim ili seksualnim normama, diskurzivno se uključuje na način koji ozbiljno ne dovodi u pitanje društvenu hijerarhiju.

Zaključci

Ovo istraživanje je postavilo kritičku i genealogijsku analizu načina na koji je seksualno obrazovanje uvedeno, konceptualizovano i tretirano u preduniverzitetskom obrazovnom sistemu Kosova, fokusirajući se na institucionalne, diskurzivne i materijalne dimenzije sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja. Kroz analizu predstavljenu u prethodnim delovima, istaknuti su politički i ideološki tenziji koji su karakterisali razvoj seksualnog obrazovanja, kao i nivoi na kojima je sveobuhvatno seksualno obrazovanje uključeno u škole.

Prvenstveno, istraživanje je ponudilo mapiranje aktera i ideologija, gde se sukobi između liberalnih pristupa zasnovanih na ljudskim pravima i konzervativnog otpora direktno odražavaju na trajektoriju, sadržaj, implementaciju i javni pristup obrazovanju. Kako istraživanje generalno identifikuje, međunarodne intervencije i lokalni doprinosi, podržani od strane UNESCO-a i UNFPA-e, pomogli su u okviru sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja koji povezuje seksualno obrazovanje sa okvirima ljudskih prava i principima socijalne inkluzije. Ipak, institucionalni naponi da se ovo obrazovanje sprovede naišli su na otpor i kontinuirane političke kampanje. Javna debata u periodu 2024-2025 jasno pokazuje da je seksualno obrazovanje instrumentalizovano za izborne mobilizacije, stvarajući moralnu paniku i kočničku klimu za razvoj politika zasnovanih na dokazima. U ovom kontekstu, istraživanje je dokumentovalo da je politički proizvedeni ambijent izazvao domino efekat na svim administrativnim i institucionalnim nivoima, ograničavajući pristup informacijama i saradnju na nivou škola, što se potvrdilo i u pokušajima empirijskog istraživanja fokusiranog na nastavnike/ce i učenike/ce.

Dalje, istraživanje je utvrdilo da se seksualno obrazovanje ne nudi kao poseban predmet na nacionalnom nivou, već je uključeno u prirodne i društvene predmete. Kao posledica toga, dominantni pristup je nedovoljan za adresiranje kompleksnosti seksualnosti, budući da nastava ostaje pretežno biološka i normativna. Na način na koji je uvedeno u školama, seksualno obrazovanje ostaje delimično i preovlađuju biološki orijentisani pristupi.

Treće, kritička analiza priručnika za nastavnike pokazuje progresivan i osnažujući pristup za decu, sa naglaskom na opšte zdravlje, telesnu autonomiju i razvoj respektabilnih odnosa. Iako priručnici predstavljaju vredan doprinos integraciji sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja u škole, pristupi i diskursi koji se koriste u nekim ključnim tačkama ostaju u tenziji sa principima sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja. Nedovršene, loše formulirane i moralizujuće formulacije, ponekad i sa greškama, ukazuju na potrebu da se tekstovi kritički preispitaju i revidiraju, prilagode kontekstualnoj i savremeno informisanoj terminologiji. Istraživanje ponavlja da je politička instrumentalizacija dovela do povlačenja priručnika iz upotrebe u nekim opštinama i povlačenja od strane MONT kao centralnog autoriteta. Takvo povlačenje verovatno je uticalo na uživanje prava dece na siguran i pouzdan pristup informacijama o telu i seksualnosti.

Na kraju, istraživanje ističe važnu kontradikciju: uprkos konzervativnom diskursu koji insistira na “nevinosti dece” i konstruisanju njihovih tela kao aseksualnih, statistike pokazuju alarmantnu raširenost seksualnog zlostavljanja mladih devojaka, kako van, tako i unutar škola. Alarmantne statistike seksualnog zlostavljanja, uznemiravanja u školama, pritiska na devojke i povećane izloženosti dece nesigurnim informacijama na internetu hitno zahtevaju sveobuhvatno seksualno obrazovanje, kao jednu od institucionalnih mera za zaštitu dece. Iz ovog ugla, seksualno obrazovanje prema ovom istraživanju nije samo kurikularno pitanje, već značajno polje borbe za jednakost, pravdu i telesnu slobodu. Insistiranjem na intenziviranju uključivanja sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja, ovo istraživanje služi i kao zagovarački dokument koji tvrdi da zaštita dece i mladih ne može biti postignuta uskraćivanjem zvaničnog pristupa informacijama, već opremanjem znanjem, samopouzdanjem i alatima za donošenje sigurnih i zdravih odluka o telu i seksualnosti.

Konačno, dok ukazuje na nedostatke materijala korišćenih u preduniverzitetskom obrazovanju, ovo istraživanje zagovara integraciju pedagoške metodologije koja ide dalje od same bezbednosti i vidi obrazovanje kao praksu slobode (hooks, 1994). Posmatrano kroz prizmu oslobađajuće pedagogije, kako je argumentovala bell hooks (1994), obrazovni proces osnažuje učenike/ce da uče na siguran način, bez diskriminacije i predrasuda. U ovoj paradigmi, nastava u učionici ima transformativni potencijal, pretvarajući obrazovni proces u instrument promena i unapređenja, umesto u praksu manevrisanja unutar statusa kvo.

Preporuke

Na osnovu gore navedenih nalaza i sa odlučnošću da seksualno obrazovanje ostane u školama i pruža relevantne informacije, u nastavku su navedene neke od predloženih intervencija koje direktno poboljšavaju kvalitet obrazovanja o seksualnosti i reproduktivnom zdravlju.

Za MONT, radnu grupu za reviziju priručnika I aktere uključene u izradu školskih udžbenika:

- Osigurati da priručnici i školski tekstovi budu zasnovani na naučnim činjenicama, da ne sadrže predrasude i da budu primereni uzrastu i našem kontekstu.
- Preciznije uskladiti nastavne materijale sa principima i ciljevima Sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja kako ih definiše SZO. Neslaganja u stavovima unutar tekstova treba eliminisati, a tekstovi treba da obuhvate više tema koje afirmišu zdrave odnose, seksualno zadovoljstvo, seksualne orijentacije i rodne identitete, pristanak, telo, telesnu sliku, emocije povezane sa seksualnošću i psihološku pomoć u slučajevima zlostavljanja ili društvenog pritiska.
- Prilagodljivost lokalnom kontekstu bez kompromisa sa principima ljudskih prava. MASHTI i radna grupa za reviziju priručnika za nastavnike, kao i autori školskih tekstova, treba da obezbede da u ime lokalne prilagodljivosti ne kompromituju kvalitet informacija pruženih kroz materijale, čime bi se pojačavale društvene predrasude u vezi sa određenim aspektima ljudske seksualnosti i reproduktivnog zdravlja.
- Uključivanje organizacija civilnog društva i stručnjaka/inja za ljudska prava, sa posebnim naglaskom na rodna pitanja, odnosno prava žena, LGBTIQ+ osoba i osoba sa invaliditetom. Tekstovi koje razvija i odobrava MASHTI treba da odražavaju savremene i na ljudskim pravima zasnovane poglede u vezi sa seksualnošću i rodnim odnosima.
- Mandatirati praćenje i evaluaciju sprovođenja seksualnog obrazovanja u školama kroz mehanizme monitoringa.
- Centralni nivo treba da radi na održivosti seksualnog obrazovanja u školama kroz jačanje pravne i institucionalne osnove koja garantuje da učenici/ce i mladi i dalje dobijaju kvalitetno seksualno obrazovanje, bez obzira na promene u političkoj klimi.
- Pedagoški pristupi treba da uključuju metodologije koje odgovaraju raznolikim telima i različitim fizičkim i kognitivnim sposobnostima. Razvijači materijala treba da budu senzibilni na različite sposobnosti koje učenici/ce mogu imati kako bi materijali bili dostupni svima.
- Materijali treba da uključuju više strukturalnih analiza koje pomažu učenicima/cama da uče i izazivaju represivne strukture koje proizvode štetna ponašanja, umesto da se fokusiraju isključivo na adaptaciju i prevenciju koja zavisi od individualnih sposobnosti učenika/ca.

- Obezbediti trajnujući, sistematičan i sveobuhvatan program obuke za relevantne nastavnike/ce o principima sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja, koji cilja stavove i uverenja nastavnika/ica u vezi sa ključnim pitanjima koja definišu seksualno obrazovanje iz perspektive ljudskih prava i inkluzivnosti.

Za školsku zajednicu:

- Raditi na negovanju sigurne i nepristrasne atmosfere u vezi sa ljudskom seksualnošću;
- Uvesti sveobuhvatno seksualno obrazovanje kao poseban predmet u školama, koji predaje obučeni nastavnik/ca, u skladu sa duhom ljudskih prava i inkluzivnosti;
- Škole treba da uključe roditelje i lokalnu zajednicu u diskusije i javne aktivnosti kako bi se pojasnili ciljevi seksualnog obrazovanja, čime se neguje poverenje i ispravno razumevanje koje se suprotstavlja kampanjama protiv uvođenja seksualnog obrazovanja u školama;
- Izgraditi pouzdane i efikasne mehanizme unutar školske zajednice za učenike/ce kako bi mogli da prijave probleme ili seksualno zlostavljanje.

Za civilno društvo:

Organizacije civilnog društva treba da koordiniraju aktivnosti i da rade na terenu sa školskom zajednicom, roditeljima i učenicima/ama kako bi ih pravilno informisali o ciljevima sveobuhvatnog seksualnog obrazovanja iz perspektive poštovanja ljudskih prava.

- Treba da sprovedu dodatna istraživanja zasnovana na empirijskim i kontekstualnim podacima o uticaju seksualnog obrazovanja na sveukupnu dobrobit učenika/ca i mladih.
- Treba koordinisano da uključe zagovaranje za sveobuhvatno seksualno obrazovanje u svojim programskim oblastima, u skladu sa ciljanim grupama kojima se obraćaju.

Analizirani tekstovi

Berisha, A., Plakolli, M., Pajazitaj, Q., Rugova, E., & Zhushi-Etemi, F. (2025). Biologija 10: Gimnazija prirodnih nauka. Magic Print.

Mzreku, I., Zenelaj, F., & Aliko, V. (2019). Biologija za gimnaziju prirodnih nauka. Jedanaesti razred . Školska izdanja Albas.

Kuçi, R., Krasniqi, H., & Ibrahim, H. (2021). Biologija 12: Gimnazija prirodnih nauka. Štamparija Berati.

Behrami, L., Duci, V., Ajdini, J., & Dosti, E. (2021). Građansko vaspitanje 10. Školska izdanja Albas.

Klllokoqi, H. E. (2019). Građansko vaspitanje za jedanaesti razred. Školska izdanja Albas.

Hyesni, E. (2022). Građansko vaspitanje za dvanaesti razred. Školska izdanja Albas.

Mazreku, M. (2021). Sociologija 12. Školska izdanja Albas.

Mazreku, Q. M. (2019). Sociologija 11 za gimnaziju društveno-jezičkih nauka. Školska izdanja Albas.

Mazreku, M. (2019). Sociologija 12 za gimnaziju društveno-jezičkih nauka. Školska izdanja Albas.

Behluli, L., Puka Gaxha, E., Gashi, Sh., Begolli, I., & Shala, L. (2021). Priručnik za nastavnike: Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje – Moje telo, osećanja i porodica za razrede 1-5. Ministarstvo obrazovanja, nauke, tehnologije i inovacija (MONTI).

Berisha, M., Krasniqi, F., & Cakaj, I. (2021). Priručnik za nastavnike: Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje – Pubertet, ljubav i odnosi za razrede 6–9. Ministarstvo obrazovanja, nauke, tehnologije i inovacija (MONTI).

Begolli, I., Shala, L., & Behluli, L. (2021). Priručnik za nastavnike: Seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje – Zdrav i siguran za razrede 10–12. Ministarstvo obrazovanja, nauke, tehnologije i inovacija (MONTI).

Bibliografija

Ballester-Arnal, R.; Giménez-García, C.; Gil-Llario, M.C.; Castro-Calvo, J. Cybersex in the “Net generation”: Online sexual activities among Spanish adolescents. *Comput. Hum. Behav.* 2016, 57, 261–266.

Basavanthappa R, Nig J, Pitter Y. Fundamentals of Sex Education. *Journal of Innovative Research.* 2003; 5:3.
Begisholli, B. (2019). Protesti u Kosovu osuđuju neaktivnost povodom navodnog zlostavljanja devojčice. BIRN Kosovo. <https://balkaninsight.com/2019/02/07/kosovo-protesters-slate-inaction-over-girl-salleged-abuse-02-07-2019/>

Blair, A., & Monk, D. (2009). Sex Education and the Law in England and Wales: The Importance of Legal Narratives. U: *Shaping Sexual Knowledge: A Cultural History of Sex Education in Twentieth Century Europe*, uredili L. D. H. Sauerteig i R. Davidson, 37–51. London i New York: Routledge.

Bota Sot. (2024). Priručnici koje je izradilo MONTI treba da budu povučeni. (15. novembar 2024). <https://www.botasot.info/aktuale-lajme/2259762/jasharaj-doracaket-qe-i-beri-masht-i-duhet-teterhigen/>

Demokracia. (2022). „Seksualno obrazovanje“– osnovne škole su za njegovo uvođenje kao predmet. (20. novembar 2022). <https://demokracia.com/edukimi-seksual-shkollat-filllore-jane-pro-futjes-si-lende/>

Donati, S., Medda, E., Spinelli, A., & Grandolfo, M. E. (2000). Sex education in secondary schools: An Italian experience. *Journal of Adolescent Health*, 26(4), 303–308.

Kirby C. Do abstinence-only programs delay the initiation of sex among young people and reduce teen pregnancy? National Campaign to Prevent Teen Pregnancy, 2000.
European Expert Group on Sexuality Education. (2015). Sexuality Education – What is it? *Sex Education*, 16(4).

Díaz-Rodríguez, M. V., Perelló, V. B. I., Granero-Molina, J., Fernández-Medina, I. M., Ventura-Miranda, M. I., & Jimenez-Lasserrotte, M. D. M. (2024). Insights from a qualitative exploration of adolescents’ opinions on sex education. *Children*, 11(1), 110.

Fetahu, D., & Hajrizi, D. (2022). Kvalitet u obrazovanju: Percepcija učenika srednjih škola o sadržaju, procesu i nastavnom okruženju. Kosovski omladinski savet: Priština. (PDF dokument).
hooks, b. (1994). *Teaching to transgress*. Routledge.

Jones, T. M. (2011). Saving rhetorical children: Sexuality education discourses from conservative to post-modern. *Sex Education*, 11(4), 369–387.

Patton, G.; Sawyer, S.; Santelli, J.; Ross, D.; Afifi, R.; Allen, N.; Arora, M.; Azzopardi, P.; Baldwin, W.; Bonell, C.; Kakuma, R.; Kennedy, E.; Mahon, J.; McGovern, T.; Mokdad, A.; Patel, V.; Petroni, S.; Reavley, N.; Taiwo, K.; Waldfoegel, J.; Wickremarathne, D.; Barroso, C.; Bhutta, Z.; Fatusi, A.; Mattoo, A.; Diers, J.; Fang, J.; Ferguson, J.; Ssewamala, F.; Viner, R. (2016). Our future: a Lancet commission on adolescent health and wellbeing. *Lancet*, 387(10036): 2423–2478. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5832967/>

Garcia-Vazquez, J., Quinto, L., Agullo-Tomas, E. (2020). Impact of a sex education programme in terms of knowledge, attitudes and sexual behaviour among adolescents in Asturias (Spain). *Global Health Promotion*, 27(3), 122–130. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000500885500001>

Kallxo. (2024). Opština Vučitrn: Priručnici za seksualno obrazovanje degradiraju svetost kosovske porodice. (15. novembar 2024). <https://kallxo.com/lajm/komuna-e-vushtrrisedoracaket-per-edukimin-seksual-degradojne-familjen-e-shenjite-kosovare/>

Koalicija Organizacija Za Zaštitu Dece (KOZD). (2021). Detinjstvo bez nasilja – osnovno pravo. <https://komfkosova.org/wp-content/uploads/2021/04/Femijeria-padhune-nje-e-drejte-themelore.pdf?>

Koha. (2017). Seksualno obrazovanje u kosovskim školama, potreban predmet. (29. novembar 2017).: <https://www.koha.net/arberi/edukimi-seksual-ne-shkollat-kosovare-lende-e-nevojshme?>

Koha. (2024). MONTI uklanja iz upotrebe priručnike za seksualno obrazovanje. (15. novembar 2024).. <https://www.koha.net/arberi/mashti-largon-nga-perdorimi-doracaket-per-edukim-seksual>

Gravningen, K.; Aicken, C.R.; Schirmer, H.; Mercer, C.H. (2016). Meeting sexual partners online: Associated sexual behaviour and prevalent chlamydia infection among adolescents in Norway: A cross-sectional study. *Sex. Transm. Infect.* 92, 97–103.

Lajmi.net (2017). Predmet seksualnog obrazovanja je opasna ideja. <https://lajmi.net/kelmendi-lenda-e-edukimit-seksual-eshte-ide-e-rrezikshme/>

Littlejohn, K. E. (2013). “It’s those pills that are ruining me”: Gender and the social meanings of hormonal contraceptive side effects. *Gender & Society*, 27(6), 843–863.

Ogur, C., Olcay, S., & Baloglu, M. (2023). An international study: Teachers’ opinions about individuals with developmental disabilities regarding sexuality education. *Sexuality and Disability*, 41(4), 739–756.

Osadolor, U. E.; Amoo, E. O.; Azuh, D. E.; Mfonido-Abasi, I.; Washington, C. P.; Ugbenue, O. (2022). Exposure to \Sex Education and Its Effects on Adolescent Sexual Behavior in Nigeria. *J. Environ. Public Health*, 2022, 3962011.

Organizacija Ujedinjenih Nacija. (1989). Konvencija o pravima deteta. <https://www.unicef.org/montenegro/media/9291/file/MNE-media-MNEpublication505.pdf>

Parlament Republike Kosovo. (2008). Zakon br. 02/Z-78 o javnom zdravlju. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2573>

Parlament Republike Kosovo. (2011). Zakon br. 04/Z-032 o preduniverzitetskom obrazovanju u Republici <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=2770>

Parlament Republike Kosovo. (2015). Zakon br. 05/L-020 o rodnoj ravnopravnosti. <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=10923>

Parlament Republike Kosovo. (2024). Plenarna sednica 173, 11. novembar. <https://www.youtube.com/live/Zu-fobsYUcg?t=12792s>

Parlament Republike Kosovo. (2019). Zakon br. 06/Z-084 o zaštiti deteta. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=20844>

Paternotte, D., & Kuhar, R. (2017). Anti-rodni pokret u komparativnoj perspektivi. U: Anti-Gender Campaigns in Europe, uredili Roman Kuhar i David Paternotte, 253–276. New York; London: Rowman & Littlefield.

Pupovci, D. (2021). Pupovci, D. (2021). Education in Kosovo-a struggle in Progress. Twenty years after the international intervention in Kosovo, the search for stability in Europe's youngest country and the rest of the Western Balkans remains elusive, as do lasting peace and development. While many books have been written on Kosovo's challenges, only a few of them include the perspective of its local scholars., 269.

Rostad, W.L.; Gittins-Stone, D.; Huntington, C.; Rizzo, C.J.; Pearlman, D.; Orchowski, L. The association between exposure to violent pornography and teen dating violence in grade 10 high school students. Arch. Sex. Behav. 2019, 48, 2137–2147.

Salihu, A., Terziqi, D., & Schaffer, E. C. (2019). Kosovo Education in the 21st Century: A Challenging Future. Bulgarian Comparative Education Society.

SpaceSyntaKs. (2025). Nejednaka geografija pristupa: Iskustva adolescentkinja u javnim prostorima i prevozu u Prištini. Priština: SpaceSyntaKs.

SIECUS: Sex Ed for Social Change. (2022). SIECUS releases new report on attacks against comprehensive sex education <https://siecus.org/wp-content/uploads/2023/12/Executive-Summary.pdf>

Sijarina, L. (2024). U panici oko roda: Migracija antirodnog populizma na Kosovu. Heinrich-Böll-Stiftung. <https://rs.boell.org/sq/2024/12/25/te-panikuar-rreth-gjinisemigrimi-i-populizmit-kunder-gjinor-ne-kosove>

Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije. (2016). Kurikularni okvir preduniverzitetskog obrazovanja Republike Kosovo. <https://masht.rks-gov.net/uploads/2017/03/korniza-kurrikulare-finale.pdf>

Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije. (2021). Lansiranje priručnika za nastavnike za sveobuhvatno seksualno obrazovanje. <https://masht.rks-gov.net/news/lansohendoracaket-per-mesimdhenes-per-edukimin-gjithheperfshires-seksual/>

Ministarstvo obrazovanja, nauke, tehnologije i inovacija. Zvanično obaveštenje o nepostojanju posebnog kurikuluma za seksualno obrazovanje; informacije za radnu grupu I odobreni priručnici 2021.

Ministarstvo kulture, omladine i sporta. (2024). Državna strategija za mlade 2024–2032. Priština: Qeveria e Republikës së Kosovës. https://www.mkrs-ks.org/repository/docs/STRATEGJIA_SHTETERORE_PER_RINI_2024-2032_SQ.pdf

Simmons, R. G. et al. (2019). Predictors of contraceptive switching and discontinuation within the first 6 months of use among Highly Effective Reversible Contraceptive Initiative Salt Lake study participants. American Journal of Obstetrics and Gynecology, 220(4) <https://doi.org/10.1016/j.ajog.2018.12.022>

Telegrafi. (2024). Debata u Skupštini o seksualnom obrazovanju, Eman Rrahmani optužuje ministarku Nagavci za zloupotrebu kurikuluma. (11. novembar 2024). <https://telegrafi.com/debat-nekuvend-per-edukaten-seksuale-eman-rrahmani-akuzon-ministren-nagavci-perkeqperdorim-te-kurrikules/>

UNFPA. (2015). The Evaluation of Comprehensive Sexuality Education Programmes: A Focus on the Gender and Empowerment Outcomes. UNFPA, New York. <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/UNFPAEvaluationWEB4.pdf>.

UNESCO, United Nations Children's Fund (UNICEF), UNAIDS, UNFPA, World Health Organization (WHO), & UN Women. (2023). The journey towards comprehensive sexuality education: Global status report. UNESCO. <https://doi.org/10.54675/NFEK1277>

UNESCO. (2009). International technical guidance on sexuality education: An evidence-informed approach for schools, teachers and health educators. UNESCO. <https://healtheducationresources.unesco.org/library/documents/international-technicalguidance-sexuality-education-evidence-informed-approach-0>

UNESCO. (2016). Review of the Evidence on Sexuality Education. Report to inform the update of the UNESCO International Technical Guidance on Sexuality Education., pripremili Paul Montgomery i Wendy Knerr.

UNESCO, Pariz. <https://healtheducationresources.unesco.org/library/documents/review-evidence-sexuality-education-report-inform-update-unesco-international>

González Cabrera, C., & Carreira, D. (2025). Human rights and sexuality education protects schools. (12. mart 2025). <https://www.hrw.org/news/2025/03/12/human-rights-and-sexuality-education-protects-schools>

United Nations. (1948). Universal Declaration of Human Rights.

United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child (CRC).

United Nations. (1979). Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW).

United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development.

United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development.

United Nations. <https://sdgs.un.org/2030agenda>

United Children's Fund (UNICEF). (2024). Over 370 million girls and women globally subjected to rape or sexual assault as children – UNICEF: <https://data.unicef.org/topic/child-protection/violence/sexual-violence/>

United Nations Population Fund (UNFPA). (2018). UNFPA Kosovo programme evaluation report (Period covered 2013-2018). <https://sdgs.un.org/2030agenda>
Volume_3_UNFPA_Kosovo_Programme_Evaluation_Report.pdf?

UNESCO, UNAIDS, UNFPA, UNICEF, UN Women & WHO, 'International technical guidance on sexuality education. An evidence-informed approach', UNESCO, Paris, 2018, pp. 16-17, . <https://www.unfpa.org/publications/international-technical-guidance-sexuality-education>.

Vandenbosch, L.; Van Oosten, J.M.F. The relationship between online pornography and the sexual objectification of women: The attenuating role of porn literacy education. J. Commun. 2017, 67, 1015-1036.

World Health Organization Regional Office for Europe & German Federal Centre for Health Promotion (BZgA), 'Standards for Sexuality Education in Europe: A Framework for Policy Makers, Education and Health Authorities and Specialists', BZgA, Köln, 2010, p.29, . . <https://www.bzga-whocc.de/en/publications/standards-for-sexuality-education/>.

